ӘЗИЗ МИР ӘҺМӘДОВ

АБДУЛЛА ШАИГ

Азәрбайҹан ССР Элмләр Академиясы Нәшрийяты
Бакы — 1956

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЙЯТ вә ДИЛ ИНСТИТУТУ

894.362.09
М67

ӘЗИЗ МИР ӘҺМӘДОВ

АБДУЛЛА ШАИГ

МЕТОДИЧЕСКИЙ КАБИНЕТ

59257

М. Ф. Ахундов адына Азәрбайчан Республика Үмуми Китабханасы

АЗӘРБАЙЧАН ССР
ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ НӘШРИЙЯТЫ
Бакы — 1956

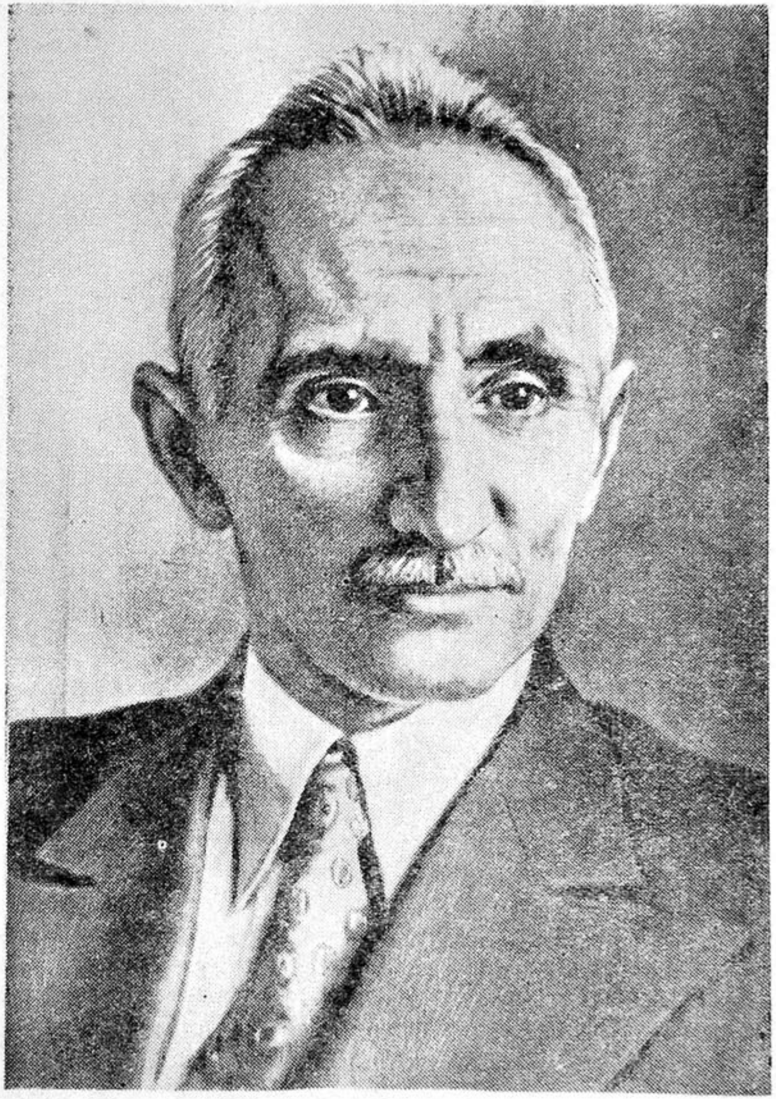

Абдулла Шаиг

1. КҮРҮН САҺИЛИНДӘ

Инди артыг 75 яшлы гоча бир әдиб олан Абдулла Шаиг еничә гуртардығы «Көһнә дүня» хатиратында өз ушаглыг тәәссүратыны нағыл эдәркән, Тифлис шәһәрини, бу шәһәри икийә айыран Күр чайыны, һабелә Шейх Сән'ан дағы вә Кәнчә бағыны, о ерләрдәки яшыл тәпәләри, көй чәмәнләри, ал чичәкләри бир-бир яд эдир. Хатиратында тәсвир этдийи, инди дә сөнмәз бир эшглә севдийи көзәл Тифлис гоча Шаиг үчүн, һәр шейдән әввәл, она көрә әзиздир ки, о, бурада доғулмуш (1881-чи ил февралын 12/25-дә) вә өзүнүн дедийи кими, гайғысыз ушаглыг илләринин чохуну бурада кечирмишдир.

М. Ф. Ахундовун икинчи вәтәни, Ш. Руставели вә И. Чавчавадзенин доғма юрду Тифлис шәһәри Шаигин доғулдуғу илләрдә бүтүн Загафгазиянын инзибати вә мәдәни мәркәзи иди. Чарын Гафгаз чанишини вә она табе олан бир чох дөвләт идарәләри бурада ерләширди. Шәһәрдә һәят гайнайырды.

Чаризмин мүстәмләкәчилик сиясәтинә вә тәзйигинә бахмаяраг, хүсусилә кечән әсрин икинчи ярысында тәрәггипәрвәр зиялыларын сә'йилә Тифлисдә ени-ени театрлар, семинария вә мәктәбләр тә'сис эдилмишди. Бу мәктәбләрдән бири дә шәһәрин мүсәлманлар яшаян һиссәсиндә, Фәрәчбәй дейилән бир адамын мүлкүндә, Шаигкилин һәйәтиндә ачылмышды. Һәмин мәктәбин мүәллимләри сырасында язычынын Загафгазия мүсәлман руһани идарәсиндә

ишләйән атасы ахунд Мустафа Талыбзадә дә варды (1881-чи илә гәдәр о, Тифлис газысынын мүавини, сонра исә шейхүл-исламын биринчи мүавини олмушдур).

Дәрсләри рус дилиндә апарылан бу мәктәбин тәдрис програмы алты синифли рус мәктәбләринин програмы әсасында дүзәлдилмишди. Мәктәбин әсас мүәллимләри, Гори семинариясынын мә'зунлары олан Бахшәлибәй вә Пашабәй ушаглара әдәбийяты севдирмәк үчүн бөйүк сә'й көстәрирдиләр.

Шаигин ше'рә, әдәбийята марағы да едди яшындан охумаға башладығы бу мәктәбдә оянмышдыр. О һәлә ушаглыгда азәрбайчанча, русча, фарсча шеирләр әзбәрләйәрәк, шөвглә сөйләрмиш. Охудуғу илк дәрслик «Вәтән дили» китабы иди. Гори семинариясы мүәллимләри А. О. Черняевски вә Сәфәрәлибәй Вәлибәйовун тәртиб этдикләри бу китабын мүндәрәчәси әсас э'тибарилә Г. Закир вә Һәсәнәли хан Гарадағинин шеирләриндән, И. А. Крыловун тәмсилләринин тәрчүмәсиндән ибарәт иди. Китаб даһи рус педагогу Ушинскинин сәсли методла яздығы мәшһур «Родное слово» дәрслийи принсипиндә гурулмушду.

Истәр ана дилиндә охудуғу мәнзум парчалар, «Вәтән дили»ндәки реалист шеирләр, нәсиһәтамиз тәмсилләр, истәрсә дә рус дили дәрсләриндә кечилән Пушкин вә Лермонтовун әсәрләри әдәбийят мараглысы кичик Абдулланын мә'нәви инкишафында гүввәтли амилләр иди. Бир дәфә синиф йолдашларындан биринин дәрсдән габаг кизличә лөвһәдә яздығы:

Пусть погибнет русский царь,
Кровожадный государь —

сөзләри мәктәбдә һәйәчан доғурдуғу кими, ушагларын һафизәсиндә дә мүәййән из бурахмышды. Бу факт ашкар көстәрирди ки, чар маариф органлары шакирдләри һәр күн дәрсә башлаянда һөкмдара дуа охумаға мәчбур этсәләр дә, азад сөз,

ингилаби руһ да яваш-яваш мәктәбә йол тапмагда иди.

А. Шаиг ичтимаи гүввәләринин тәркиби э'тибарилә зиддиййәтли бир мүһитдә бөйүйүб инкишаф этмишдир. Феодал мүнасибәтләринин һөкм сүрдүйү көһнә Тифлисдә ону бир тәрәфдән, габагчыл мүәллимләр, һәгиги билик верән китаблар, виҹданлы, тәмиз адамлар, дикәр тәрәфдән дә, халгын гәними кәсилмиш мүфтәхор буржуазия вә мүлкәдарлар, тәрәгги дүшмәни олан гаракүруһчу мә'мурлар вә руһаниләр, гәфләт юхусуна батмыш чаһилләр вә мөвһуматчылар әһатә этмишдиләр.

Гоншуларында яшаян сүпүркәчи Әкбәр әми, без фабрики фәһләси Ризван, бәнна Гәдирәли өз сәмимиййәт вә чалышганлыглары илә балача Абдулланын чох хошуна кәлмишдиләр. Фәдакар бир кәнч олан Ризванын Күр дашгыны вахты йохсул бир күрчү аиләсини фәлакәтдән хилас этмәси, Әкбәр әминин Иран Азәрбайчанындакы ағыр һәята даир сөһбәтләри она хүсусилә күчлү тә'сир бағышламышды. Севкилиси әлиндән алынмыш мәктәб йолдашы Һүсейнин гармону бағрына басыб, охудуғу яныглы маһнылар, дәрдли баяты да яддан чыхан дейилди:

Ашиг гаралы гойма,
Овчу, маралы гойма,
Охун синәмдә галды,
Өлдүр, яралы гойма!

Ады чәкилән адамлар сонралар Шаигин ярадычылыг аләминә дахил олуб, вахташыры орадан мүсбәт бәдии образлар шәклиндә ортая чыхмышдыр.

Ризванлар, Әкбәр әмиләр, Һүсейнләрлә янашы, Тифлис Шейтанбазары эталәт вә гәфләт хәстәлийинә тутулмуш, ишсиз-пешәсиз адамларла долу олурду. Бунлар дәрвиш нағылына гулаг асмагдан, илан ойнаданлара вә гоч дөйүшдүрәнләрә тамаша этмәкдән зөвг алан авара лар иди. Хәстәләнәндә Алтыбармаг Сейидә дуа яздырмаг, Мир Не'мәтулла аға-

нын очағына нәзир демәк кими эйбәчәр вә күлүнч һәрәкәтләр бунлар үчүн бир адәт һалы алмышды.

Халгын шүуруну зәһәрләмәк ишиндә истисмарчыларын көмәкчиси олан руһаниләр авам чамааты чәһәннәм һаггында чәфәнкиятла горхудуб, онлары ачиз вә ирадәсиз этмәк истәйирдиләр. А. Шаиг чох кичик икән бу руһанилəрдән бири олан Молла Һәсәнин әмәлләри илә таныш олуб, она дəриндән нифрәт эдир. Авам чамаат ичиндә «аға» ады алан Молла Һәсән мәнбәрдә: «беш күнлүк дүняя бел бағламамаға» чағырдығы һалда, өзү дүняны дөрдәлли гамарлайыр, чамааты союб, әйяш һәят сүрүрдү.

Ушаглығында Тифлис мүһити Шаигә нә гәдәр мүрәккәб тә'сир этмишсә, аилә һәяты, хүсусилә анасы да бир о гәдәр тә'сир этмишди. «Көһнә дүня» хатиратында язычы э'тираф эдир ки, «бизим эв бир мүәллим эви олдуғу һалда, мөвһумат ювасы иди»[1]. Шаигин анасы Меһри ханым үрәйиачыг, чалышган вә меһрибан бир гадын олса да, көһнә адәт-ән'әнәләрин вә дини мөвһуматын әсири иди. Ананын бу хасиййәти сонралар аиләйә вә ушагларың тәрбийәсинә дә өз тә'сирини көстәрмишди.

Абдулла 11 яшында олдуғу заман, бир яндан анасынын Имам Рза мәгбәрәсини зиярәт этмәк арзусу, о бири яндан да аилә мүнагишәси, язычынын атасындан башга, аиләнин дикәр үзвләринин Хорасана көчүб кетмәләрилә нәтичәләнир.

2. ИЛК ГӘЛӘМ ТӘЧРҮБӘЛӘРИ

Аилә 1893-чү илин яйында Бакы—Ашгабад йолу илә онкүнлүк әзиййәтдән сонра Хорасана чатды. Мүсафирләрин күманынын әксинә олараг, бу, өз йохсуллуг вә сәфаләтилә үрәк сыхан типик Шәрг

---

[1] А. Шаиг. Көһнә дүня (хатирәләр), «Азәрбайчан» журналы, Бакы, 1954, № 11.

Абдулла Шаиг 1890-чы илдә

феодал шәһәри иди. Учуг-сөкүк, алчаг, пәнчәрәсиз эвләри, тозлу-зибилли күчәләри вә бу күчәләри долашан диләнчиләри көрүнчә аиләнин Хорасан һаггында әввәлки тәсәввүрләри алт-үст олмушду.

Мүсафирләр ерли һачылардан биринин эвиндә отаг кирайә тутуб, тәзәчә раһатланмаға башламышдылар ки, эртәси күн эв йийәси онлара пис бир хәбәр верди: шәһәрдә вәба хәстәлийи вар, күндә азы дөрд-беш адам өлүр..

Бир нечә күн сонра вәба горхусу арадан галхыб, шәһәрдә сакитлик бәрпа олду. Шаиг өз тәһсилини давам этдирмәли иди. Тифлисдән чыхаркән о, дөрдүнчү синфи тәзәчә гуртармышды. Хорасан мәктәбләринә һәлә набәләд олан анасы әввәлчә ону эв саһибинин оғланлары илә бирликдә Молла Әлинин моллахасына көндәрди. Лакин Тифлисдә дөрдиллик дәрс кечмиш олан бир мәктәблинин кери гайыдыб енә чәрәкә вә гуран охумасы, скамя әвәзинә ердә диз үстүндә отурмасы, шүбһәсиз, һеч дә хоша кәлән шей дейилди. Моллаханада ушаглар намаз гылырдылар. Абдулла белә шейләрә дә өйрәшмәмишди. Одур ки, намаз гыла билмәмәк үстүндә молладан бир нечә чубуг алан күндән сонра о бир даһа бурая үз чевирмәди.

Аз сонра биз тифлисли оғланы мүәллим Мирзә Юсифин мәктәбиндә охуян көрүрүк.

Иран Азәрбайчанындан, Урмия шәһәриндән чыхмыш Мирзә Юсиф о заман әлли-әллибеш яшы олан һазырлыглы, гайғыкеш бир мүәллим, дөврүнүн айыг адамларындан бири иди. Бир мүддәт Урмия мәдрәсәсиндә руһани олмаға һазырлашмыш, атаанасы өләндән сонра исә, кетдийи бу йолдан хошланмайыб, ата мүлкүнү сатмыш вә онун пулу илә тәһсил алмаг үчүн Мисрә кетмишди. Орада бир нечә ил охудугдан сонра Мирзә Юсиф Бағдада көчәрәк, Мүлкиййә мәктәбиндә фарс дили вә әдәбийяты мүәллими олмушду. Сәрбәст дүшүнчәли, әсәби бир адам олан Мирзә Юсиф чох кечмәдән мәктәб мүдирилә сияси мөвзуда мүбаһисә эдиб, ону тәһгир этдийинә көрә, вәзифәсини атыб Хорасана кедир.

Оғлунун Мирзә Юсифдән дәрс алмаға башладығыны өйрәнинчә ахунд Мустафа мүәллимә бир мәктуб языб, Абдулланы она тапшырыр. Бундан сонра Мирзә Юсиф тәләбәсинин тәһсил вә тәрбийәсинә даһа артыг фикир верир.

Вәтәниндән чох узаг олса да, кәнч Абдулла фикри инкишафында давам эдирди. Бурада галдыглары едди ил әрзиндә о, мәктәбдә өйрәндикләриндән вә китабда охудугларындан башга, чанлы һәятда да бир чох чидди һадисәләрин шаһиди олмушду. Онун дүнякөрүшү бу һадисәләрлә әлагәдар олараг формалашмаға башламышды.

Хорасан вилайәтини Иран шаһындан сатын алыб, өз хүсуси мүлкүнә чевирән феодал Асифүддөвлә башда олмагла, мә'мурлар, мүчтәһидләр, тачирләр вә моллалар вилайәтин шәһәр вә кәндләриндә истәдикләри өзбашыналығы эдирдиләр. Онлар чамааты чалыб-чапыр, яй заманы буғда вә ярмачағы амбарлара долдуруб, гышда чох баһа гиймәтә сатырдылар. Кәндлиләрдән чоху торпагсыз вә мүлкиййәтсиз иди.

Сәбр касасы долан ачларын вә йохсулларын чөрәк дүканларына, ун амбарларына һүчум чәкиб, бир чох һалларда гәнимәт әлә кечирмәләри о заманын өзүнәмәхсус ичтимаи мүбаризә формаларындан бири иди. Лакин бу чүр һадисәләр халга чох баһа тамам олурду. Бир дәфә А. Шаиг «Пайин хиябан» адлы күчәдә бу мүбаризләрдән биринин вәһшичәсинә э'дам эдилдийини көрүб дәһшәтә кәлмишди.

А. Шаиг шүурлу һәята вә язычылыға бу чүр фәрәһсиз, кәркин бир шәраитдә, 90-чы илләрин ахырларында башламышдыр. Бир яндан ичтимаи һагсызлыға, зүлм вә тәчавүзә, чәмиййәти гурд кими кәмирән паразитләрә нифрәт, о бири яндан исә, садә, намуслу, зәһмәткеш, эйни заманда, ач вә сәфил адамлара мәһәббәт—онун психоложисиндә кеткедә күчләнән әсас хәтләр бунлар иди.

Бу заман биз Шаигин өз исте'дадыны ики истигамәтдә: шеир вә тәрҹүмә саһәсиндә сынамаға башладығыны көрүрүк.

Истәр Хорасанда олдуғу илк илләрдә, истәрсә дә Тифлисдә фарс дили вә әдәбийятыны даһа чох өйрәндийиндән, онун гәләминдән чыхан илк шеирләр дә фарс дилиндә иди. Бунлар «Валеһ» тәхәллүсү илә, мәһәббәт вә көзәллик мөвзуунда язылмыш лирик гәзәлләрдән ибарәтди. Нә мәзмун, нә дә бәдии форма ҹәһәтиндән орижиналлығы олмаян бу шеирләр кәнҹ шаири чох мәшғул едә билмәди. Тезликлә о, Мирзә Юсифин көмәйилә фарсча гәзәлләр язмагдан әл чәкиб, Азәрбайҹан дилини мүкәммәл өйрәнмәк вә ени шеирләрини ана дилиндә язмаг мәгсәдини гаршысына гойду.

Чох кечмәмишди ки, мүәллим өз тәләбәсинин ана дилиндә ени бир гәзәлини охуду. Бунун ардынҹа даһа бир нечә гәзәл кәлди:

> Көрдүм о руйи-әнвәрини мән әбәс-әбәс,
> Чапдым көнүл сәмәндәрини мән әбәс-әбәс...

Яхуд:

> Саги, аяғә дур, кәтир бадә ки, яз вахтыдыр,
> Мүрғи-көнүл, нәвайә кәл, сузү күдаз вахтыдыр...

Классик Шәрг поэзиясынын бә'зи дүнйәви мотивләрини тәрәннүм едән бу гәзәлләр кәнҹ мүәллифин Азәрбайҹан шеир дили зәнкинликләрини өйрәнмәйә башламасы нөгтейи-нәзәриндән әһәмиййәтли гәләм тәҹрүбәси иди. Лакин бунлар, эйни заманда, онун иҹтимаи, вәтәндаш поэзиясындан һәлә чох-чох узаг олдуғуну көстәрмәкдә иди. Бу ҹәһәтдән Шаигин тәрҹүмә саһәсиндәки илк аддымлары даһа мүвәффәгиййәтли вә мә'налы сайыла биләр.

Тифлисдән кәләндә Шаиг өзү илә бәрабәр рус дилиндә бир әдәбийят мүнтәхәбаты кәтирмишди. Арабир о, Пушкин вә Лермонтову, хүсусилә Крыловун тәмсилләрини охуярды. Бир күн олдуглары эвин йийәси Һаҹы онун русча охудуғундан хәбәр тутуб гәзәбләнмиш вә:

— Абдулла,—демишди,—бура Хорасандыр, Тифлис дейил. Бурада русча охумаг күнаһдыр.

Һаҹынын ерсиз мәзәммәти ҹавана кар этмәмишди. Бир дә ахы мәктубларындан бириндә атасы она русҹаны яддан чыхармамағы тапшырырды. Одур ки, рус әдәбийяты илә мәшғулиййәтини давам этдирән Шаиг Азәрбайҹан вә фарс дилләри кими, русҹаны да кетдикҹә даһа яхшы өйрәнирди. О, китаб дүканындан ени-ени китаблар алыб охумағындан да галмамышды.

90-ҹы илләрин ахырларына доғру кәнҹ әдәбийят мараглысында рус ше'риндән нүмунәләр тәрҹүмә этмәк һәвәси доғду. Бунун үчүн о, биринҹи нөвбәдә даһи рус тәмсилчиси Крыловун әсәрләрини сечди вә онун мәшһур «Сазандалар» тәмсилини тәрҹүмә этди.

Һәрчәнд, Шаиг бу ишини Мирзә Юсифә көстәрдийи заман мүәллими тәрҹүмәнин азәрбайҹанҹая йох, фарсҹая эдилмәсиндән наразы галмышды; лакин ҹаван язычы һәлә мүәллиминин көстәришинә әмәл этмәкдә чәтинлик чәкдийинә көрә, Крыловун «Гурд вә пишик», «Ики өкүз», «Меймун вә көзлүк», «Гарға вә пендир» тәмсилләрини дә енә фарс дилинә тәрҹүмә этмишди.

Бу сурәтлә кәнҹ Шаиг һәлә кичик аддымларла да олса, ирәлиләйир вә өз кәләҹәк һәят вә фәалиййәтини әдәбийят аләминдә кечирмәли олдуғуну тәдриҹән дәрк эдирди. Онун бу дөврдәки бәдии тәфәккүр вә зөвгүндә ики мейл, ики хүсусиййәт мүвази олараг яшайыр вә бир нөв мүбаризә апарырды: биринҹиси, көһнә гәзәл поэзиясына, фарс дилиндә шеир язмаға мейл, икинҹиси, рус әдәбийятына рәғбәт вә ана дилиндә гүввәтли шеирләр язмаг арзусу.

1899-ҹу илдә анасы вә гардашы Тифлисә кедир. Тәһсилини давам этдирмәк истәйән Абдулланы Хорасанда танышларындан бирінин аиләсиндә гоюрлар. О, бурада даһа бир ил галыб, бакылы

Мирзә Әбдүлкәримдән әрәбчә мәнтиг, кәнчәли Мирзә Бағырдан «Мүтәввәл» (әрәб дилиндә поэтика), һабелә әрәб ше'рини, Имрәл-Гейс вә башга шаирләри өйрәнир. 1900-чү илин яйында анасы кәлиб, ону да өзү илә Тифлисә апарыр.

3. ЧАВАН МҮӘЛЛИМ

Шаиг вәтәнә гайытдығы заман артыг атасы гочалмыш, әсәб вә үрәк хәстәлийиндән хейли зәифләмишди. Аиләнин һәм мадди, һәм дә мә'нәви вәзиййәти бөһранлы иди. Вәзиййәти белә көрдүкдә Шаиг мүәллимлийә башламагла ата-анасынын дәрдләрини аз-чох йүнкүлләшдирмәйи гәт этди. Бир нечә ай Тифлисдә галандан сонра, 1900-чү илин пайызында о, анасы илә бирликдә Бакыя көчүб Ичәри шәһәрдә кичик бир отаг тутур.

Русия маариф системинин о заманкы ганунларына көрә, мүәллимлик этмәк үчүн Шаиг рәсми имтияз алмалы, бунун үчүн исә кимназияда хүсуси комиссия гаршысында имтаһан вермәли иди. О, бу чәтин ишин өһдәсиндән кәлмәйә сөз верир.

Көркәмли ичтимаи хадим, язычы вә мүәллим олан Н. Нәриманов онун атасы илә таныш иди. Аиләләри арасында да яхынлыг варды. Шаиг имтаһан вермәк һаггында фикрини Нәриманова ачыб дейәндә, о, бу фикри чох бәйәниб, әлиндән кәлән көмәйи әсиркәмәйәчәйини сөйләйир. Нәриманов она мәсләһәтләр вермәкдән башга, өзүнүн язмыш олдуғу Азәрбайчан дили «Сәрф-нәһви» китабчасындан да бир нүсхә бағышлайыр. Узаг гоһумларындан олан, Гори семинариясы мә'зуну Аббас Минасазовда тәдрис вәсаити вә програмы вермәклә, һәмчинин педагожи вә методикая даир мүсаһибәләрилә бу ишдә Шаигә чох көмәк эдир. 22 апрел 1901-чи ил тарихли шәһадәтнамәсиндән өйрәнирик ки, һәмин илин язында Шаиг Бакыда Александрийски кимназияда хүсуси комиссия гаршысында ә'ла гиймәтлә имтаһан верәрәк, ибтидаи вә орта мәктәбләрдә ана дили мүәллими диплому алмышдыр. Имтаһан комиссиясында Н. Нәримановла бирликдә рус мүәллимләри дә иштирак этмишләр.

1901-чи илин октябрында Шаиг Бакы думасы янында олан маариф шө'бәси мүдириййәтинә рапортунда языр:

«Мәктәб комиссиясы сәдри Аличәнаб һәзрәтләринә

Рапорт

31/X-1901-чи ил 85 №-ли әмринизә әсасән Сиз Аличәнаб һәзрәтләринә билдирирәм ки, мән 5/XI 1901-чи илдән рус-татар мәктәбләриндә эһтият мүәллими олмаға разыям.

Бакы шәһәри. Мирзә Абдулла Талыбзадә».

Беләликлә, Шаиг 5-чи шәһәр мәктәбиндә мүәллимлийә дүзәлир. О бир мүддәт анчаг эһтият мүәллими сифәтилә ишләйир. Лакин бу вәзиййәт чох сүрмүр. Пролетар Бакысындакы гызғын ичтимаи-мәдәни һәят чаван мүәллими дә өз гойнуна алыб, ону кетдикчә даһа фәал вә бачарыглы бир мәдәниййәт хадиминә чевирир.

XX әсрин әввәлләриндә Русиядакы ингилаби һәрәкатын өн чәбһәләриндән олан нефт Бакысында чохмилләтли фәһлә синфинин чаризмә, буржуа вә мүлкәдарлара гаршы мүбаризәси сүр'әтлә йүксәлирди. Азәрбайчан зәһмәткешләри ленинчи большевикләр партиясынын рәһбәрлийилә азадлыг һәрәкатында бөйүк шүчаәт көстәрирдиләр.

Ингилаб очағы Бакы, эйни заманда, бир мәдәниййәт мәркәзи кими дә бөйүмәкдә вә чанланмагда иди. 1905-чи ил әрәфәсиндә вә ингилаб илләриндә бурада бир сыра көркәмли элм, инчәсәнәт вә әдәбийят хадимләри яшайыр вә фәалиййәт көстәрирдиләр. Габагчыл Азәрбайчан мәдәниййәти мүртәче буржуа-мүлкәдар идеолокиясына гаршы кәскин мүбаризә шәраитиндә гүввәтләнәрәк, зәһмәткеш халга хидмәт эдирди. Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин башчылыг этдикләри «Молла Нәсрәддин»

әдәби мәктәби Азәрбайчан ичтимаи вә бәдии фикри тарихиндә мүстәсна рол ойнайырды.

Ингилаби һәрәкатла әлагәдар олараг маариф, мәтбуат вә башга саһәләрдә дә о вахтадәк көрүнмәмиш бир чанланма әмәлә кәлмишди. Азәрбайчанда доғма мәдәнийјәти инкишаф этдирмәк арзусу илә чошан маариф хадимләри чаризмин учгарлардакы милли тәзйиг вә мүгавимәтини гырараг, бөйүк чәтинликлә «үсули-чәдид» мәктәбләри ачыр, ени тәдрис програмлары дүзәлдир, дәрсликләр тәртиб вә нәшр эдирдиләр.

Белә бир шәраитә дүшүб, халга хидмәт этмәк һәвәси күндән-күнә артан кәнч Шаиг дә тезликлә һәмин ичтимаи-мәдәни һәрәката гошулуб, көркәмли мәдәнийјәт хадимләрилә яхынлашыр, өз фәалиййәт даирәсини яваш-яваш кенишләндирир. Бакыя кәлдийи илк илдә о, мәшһур Азәрбайчан әдиби Ә. Һагвердиевлә, аз сонра язычы вә мүәллим Сүлейман Сани вә драматург Н. Вәзировла таныш олур. Шаиглә бирликдә 5-чи мәктәбдә дәрс дейән Һагвердиев чаван мүәллимин һәяты илә чох марагланыб, кәләчәк инкишафына көмәк мәгсәдилә она ағыллы мәсләһәтләр верир.

Бир ил эһтият мүәллими олдугдан сонра, Шаиг көркәмли маарифпәрвәр Һәбиббәй Маһмудбәйовун мүдир олдуғу алты синифли мәктәбин ашағы синифләринә ана дили мүәллими тә'йин олунур. 1903-чү илдә о, эйни заманда, Сабунчуда алты синифли мәктәбдә дә ана дилиндән дәрс дейир. Гышын эн човғунлу, шахталы күнләриндә дә о, сәһәр тездән дуруб дар дәмир йолу гатары илә Сабунчуя кедир, севимли ишилә—ени нәслин тә'лим вә тәрбийәсилә мәшғул олур.

А. Шаигин 30 илдән артыг давам эдән педағожи фәалиййәти белә башланмышды. Илләр кечдикчә чаван мүәллимин мәктәбә вә мәктәбли ушаглара мәһәббәти дә артараг, онун эн фәдакар вә мөһтәрәм маариф хадимләри сырасына кечмәсини шәртләндирмишди.

59251

Шаиг прокимназияда мүәллимлийә башлаянда бурада чәмиси 15 азәрбайчанлы тәләбә варды; бә'зи синифләрә анчаг бир-ики азәрбайчанлы тәләбә дүшүрдү. Прокимназиянын мүдири Н. С. Сазонов демократик рус зиялыларындан бири олдуғундан бу вәзиййәти яхшылашдырмаг үчүн тәдбир көрмәйи лазым билир. О, бу иши кәнч мүәллим А. Талыбзадәйә тапшырыр. Чох кечмәдән прокимназияда азәрбайчанлы тәләбәләрин сайы 35-ә чатыр.

Фәһлә балаларына дәрс демәси вә ушагларын аиләләрилә әлагә сахламасы язычы вә мүәллим Шаигин көрүш даирәсинин кенишләниб, мүәййән дәрәчәдә фәһлә һәятыны да әһатә этмәсинә имкан ярадыр. «Көһнә дүня» хатиратында бу барәдә охуюруг: «Сабунчу мәктәбинин йолу зәһмәтли олса да, мәнә һәр чәһәтдән бөйүк файдасы олду. Мән бурада нефт фәһләләринин һәяты, әмәйи, дүнякөрүшү, онларын азад һәята олан сөнмәз мейлләрилә таныш олдум, бә'зи фәһлә тә'тилләрини көрдүм, синфимдә охуян кәндли ушагларынын психолокиясыны өйрәндим ки, бүтүн бунлар да сонралар ярадычылығыма тә'сирсиз галмады».

«Мәктуб етишмәди» һекайәсинин вә «Араз» романынын мүәллифи олан Шаигин кәләчәкдә тәсвир эдәчәйи фәһлә һәяты лөвһәләри үчүн һазырлығын мәһз бу заманлар башландығыны, о лөвһәләр үчүн мүшаһидә, фикир вә бояларын мәһз бу заманлар үст-үстә кәлдийини күман этмәк һеч дә сәһв олмазды.

Шаигин Азәрбайчан классик әдәбийяты илә дәриндән танышлығы да бу заманлардан башланмышды. М. Ф. Ахундовун «Тәмсилат»ыны, А. Берженин Парисдә нәшр этдирдийи «Әш'ари-шүәрайи-Азәрбайчан» адлы шеирләр мәчмуәсини, Ә. Һагвердиевин Петербургда чыхмыш «Дағылан тифаг»ыны вә башга китаблары охудугча онун үрәйи доғма әдәбийятына мәһәббәт һиссләрилә чошуб дашырды. О, хүсусилә, Фүзули ше'ринә мәфтун иди.

Һәятынын бу илләриндә Шаиг, эйни заманда,

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбайчан Республика

бир язычы олараг әдәби ахтарышлар дөврү кечирмәкдә иди. Бу заман о «Рүстәми-Сәбати» адлы бир п'ес вә мәктублашма формасында кичик бир роман язмыш, лакин һәр ики әсәрин мүвәффәгиййәтсиз олдуғуну көрүб чапа вермәмишди.

Азәрбайчан әдәбиййатынын реалист-демократик инкишаф йолу илә ирәлиләдиййини көрәрәк, көһнә поэзия йолундан бир шей чыхмаячағыны дәрк эдән Шаиг артыг гәзәл язмагдан союмушду. Амма о һәлә өз ени формалы, ени мәзмунлу әсәрләрини яратмагда чәтинлик чәкирди. Онун үчүн кечид дөврү олан белә бир вахтда 1905-чи ил фыртынасы курлады.

4. Э'ТИРАЗ ВӘ ШИКАЙӘТ

Үмумдүня тарихиндә хүсуси бир мәрһәлә тәшкил эдән 1905—1907-чи илләрин халг ингилабы, Русияда вә онун учгарларында олдуғу кими, Азәрбайчанын ичтимаи-мәдәни һәятыны да ени инкишаф йолуна салды. Чаризмә, буржуазия вә мүлкәдарлара гаршы азадлыг байрағы галдырмыш пролетариат өз мисилсиз гүдрәтини бүтүн дүня гаршысында нүмайиш этдирди.

Биринчи рус ингилабы о дөврүн бүтүн ичтимаи гүввәләри үчүн бир имтаһан олду; тарихи инкишафда кимин һансы чәбһәдә дурдуғу ашкара чыхды.

Ингилаб дөврүнә Шаиг кифайәт гәдәр идея-фикри инкишафла кәлмәмишди. Ичтимаи вәзиййәти э'тибарилә хырда буржуазияя мәнсуб олмасы, узун мүддәт Азәрбайчан, Русия һадисәләриндән кәнарда яшамасы, һабелә яры дини, яры дүнйәви тәһсилтәрбийә көрмәси вә саир бу кими сәбәбләр онун 1905-чи ил фыртынасынын мә'на вә әһәмиййәтини вахтында, айдын дәрк этмәсинә мане олду. Одур ки, 1905-чи илдән та Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулана гәдәр олан дөвр Шаиг үчүн ахтарышлар дөврү, эниш-йохушлу бир ярадычылыг дөврү олмушду. Буну язычынын өз хатиратындан да көрмәк мүмкүндүр: «1905-чи ил ингилабы чаризми титрәтди, ону бөйүк бир ваһимәйә салды. Одур ки, о, тә'чили олараг һеч бир заман көрмәдиййимиз «азадлыглар» вермәйә мәчбур олду. Биз мәтбуат, сөз, вичдан вә саир бизи һәмишә мәшғул эдән, арзу этдиййимиз һүгуглар әлдә этдик... Бу тәдбирләри мән о заман бөйүк бир хейирхаһлыг кими, даими вә һәгиги азадлыг кими гәбул этдим... Лакин бир гәдәр сонра айдын олду ки, бунлар һамысы кәләк вә фырылдаг имиш!».

Хырда буржуа мүтәрәддидлиййи һаггында, ичтимаи-игтисади амилләрин тә'сири нәтичәсиндә бу тәбәгәнин каһ пролетариата, каһ да ири буржуазияя мейл этдийи һаггында Ленинин вердийи даһиянә характеристика эйнилә Шаигин о заманкы вәзиййәтинә дә шамил эдилә биләр. Әдибин о дөврдәки бәдии ярадычылығында вә көрүшләриндә икили характер мүшаһидә олунмагдадыр.

Нә гәдәр ки, Шаиг садә, әмәкчи адамлары севән, 1905-чи ил ингилабы идеяларына рәғбәт бәсләйән, халг әдәбиййатына, классик әдәби ирсә вә рус мәдәниййәтинә мараг көстәрән бир язычы кими һәяты дәрк вә тәсвир эдир, онун гәләминдән «Мәктуб етишмәди», «Дурсун», «Әкинчи вә хан» типли реалист һекайә вә сатиралар, дәйәрли ушаг әсәрләри, «Ирәли», «Парчалар» гәбилиндән оптимист шеирләр чыхыр; о, Азәрбайчан реалист-демократик әдәбиййатына, «Молла Нәсрәддин»ә, Сабирә яхынлашыр. Элә ки, язычы ири буржуазиянын вә чаризмин азадлыг шуарларына алданыб, онлара үмид бағлайыр, мүртәче әдәбиййатын, «Фүюзат»ын өтәри тә'сири алтына дүшүр, халг әдәбиййаты чешмәсиндән узаглашыр, онда онун гәләминдән чыхан әсәрләр дә «Нийә учдун?», «Идеал вә инсанлыг» кими мәһдуд фикирли, сүн'и, мүчәррәд-романтик әсәрләр олур. М. Ибраһимов дүз дейир ки, «бу заман Абдулла Шаиг, бир тәрәфдән, «Фүюзат»ын бә'зи тә'сирләринә гапылырса да, дикәр тәрәфдән, демократик, бәшәри идеялар ону «Молла Нәсрәддин» чәрәянына чәкир. О, бу ики бир-биринә тамамилә зидд чәрәян арасында тәзадлы вә һәйәчанлы һал-

лар кечирир. О, әһатә олундуғу мүһитин бүтүн чиркабларыны, бүтүн ағырлыг вә һагсызлыгларыны дуюр, һисс эдир, көрүр. О, аз-чох азадлыг гохусу верән һава илә тәнәффүс этмәк истәйир. Лакин бу гохуну кәтирән нәсимин һарадан, һанкы сәмтдән әсәҹәйини билмир...»[1].

Профессор Әли Султанлынын тә'бирилә десәк, совет дөврүнә гәдәр «А. Шаигин үслубу ваһид бир истигамәтдә инкишаф этмир»[2]; о һәм реалистдир, һәм романтик; онун сәнәткар хәялы каһ союг вә думанлы фәзалара дикилиб галыр, каһ да конкрет тарихи шәраитлә, ҹанлы реал варлыгла бағланыр.

Бу идея, үслуб зиддиййәтләри язычынын бәдии тәсвир үсулларына вә васитәләринә, дил вә ифадәсинә дә тә'сирсиз галмамышдыр. Шаигин дилиндәки бә'зи ябанчы үнсүрләр, әрәб-фарс тәркибләри вә османлы ибарәләри, әсәрләриндәки бәдии форма мәһдудлуғу мәһз онун юхарыда характеризә эдилән идея вә ярадычылыг чәтинликләрилә әлагәдар иди.

«Нийә учду?» (1907), «Бир улдуза» (1909), «Һәпимиз бир күнәшин зәррәсийиз» (1910), «Идеал вә инсанлыг» (1914) кими шеирләриндә Абдулла Шаиг типик хырда буржуа романтики, мүҹәррәд романтизм нүмайәндәсидир. Онун лирик гәһрәманы азадлыг арзусу илә далғаланан халг һәятындан чох-чох узагларда, «кинли сүкута далмыш» ерләрдә, «гәмәфза» мәнзәрәси үрәк парчалаян дағларда, «мүзлим кечә»йә бүрүнмүш фәзаларда, һәм дә «тәк-тәнһа» долашмагдадыр. Нә үчүн? Чүнки бир заманлар чаризмин яланчы азадлыг вә'дләринә алданыб, артыг «һүрриййәт күнәшинин» куя каинаты әбәди сәадәт нуруна гәрг эдәҹәйини күман эдән, дөвләт думаларына бөйүк үмидләр бағлаян бу гәһрәманын бүтүн хәял вә арзулары пуча чыхмышдыр.

[1] М. Ибраһимов. А. Шаигин «Сечилмиш әсәрләри»нә мүгәддәмә, Бакы, 1936, сәһ. X.

[2] Ә. Султанлы. Абдулла Шаиг, «Әдәбийят мәҹмуәси», V ҹилд, 1949, сәһ. 24.

Дикәр тәрәфдән, ондакы көзяшы вә шикайәтләрин, фәряд вә бәдбинлийин сәбәби көрүшләриндәки индивидуализмдән доғур.

Хәяллары сәрабә дөнән бу гәһрәман өзүнүн дә айдын дәрк этмәдийи фәрәһли, хош бир аләмин гурулмасыны нә тарихин әсас һәрәкәтверичи гүвваси, дүнядакы бүтүн не'мәтләрин ярадычысы олан гүдрәтли, мүбариз халгдан, нә дә башга бир ичтимаи гүввәдән көзләйир. Онун пәнаһ апардығы гүввә: «азмышлара йол көстәрән», «айдан даһа парлаг, даһа инҹә, даһа дилбәр» бир улдуздур:

Динлә мәни, ол рәһбәрим, эй севкили улдуз!

Лакин һаггында бәһс олунан мүҹәррәд романтик шеирләрин гәһрәманы ичтимаи һәята гаршы һеч дә һәмишә бу ҹүр мәрдүмкириз вә битәрәф мүнасибәт бәсләмир; «Һәпимиз бир күнәшин зәррәсийиз» ше'риндә биз ону ҹәмиййәтә әхлаг дәрси вермәйә чалышан ҹошгун бир мүбәллиғ ролунда да көрүрүк. Дүнякөрүшүнүн мәһдудлуғу нәтиҹәсиндә бурада мүәллиф об'ектив олараг ичтимаи зиддиййәтләри вә мүбаризәләри бир нөв пәрдәләмиш олур.

Тәдгигатчылар айры-айры вахтларда Шаигин бу ше'ри һаггында бир-биринә зидд фикирләр ирәли сүрмүшләр. Профессор Мир Ҹәлалын фикринә көрә, куя «бу шеирдә Шаигин һуманизми бүтүн гүввәтилә ифадә олунмушдур... Һиссийятын үстүнлүйү илә язылса да, нәзәри ҹәһәтдән заманәсинин ән мүтәрәгги фикрини тәблиғ эдән вә әмәли ҹәһәтдән эрмәни-мүсәлман эдавәтини гызышдыранлара гаршы кәскин ҹаваб олан бу әсәр Шаигин ән гүввәтли шеирләриндән сайылыр»[1]. Бу фикрә шәрик олмаг чох чәтиндир. Профессор Әли Султанлынын фикрилә разылашыб демәк лазымдыр ки, ярадычылығынын илк дөврүндә Шаиг «үмуми инсани идеялар, инсанлығын үмуми гардашлығыны тәрәннүм» эдән

[1] Мир Ҹәлал. Азәрбайҹанда әдәби мәктәбләр (1905—1917), докторлуг диссертасиясы, сәһ. 431—432.

əсəрлəрилə гисмəн «буржуа көрүшлəринə яхынлашыр»[1].

Шаигин ярадычылығында вахташыры өзүнү көстəрəн бу мəһдудлуг вə мүчəррəд романтика биринчи дүня мүһарибəсинин илк иллəриндə даһа габарыг шəкилдə мейдана чыхыр. Бурада биз онун «Идеал вə инсанлыг» (1914), «Иблисин һүзурунда» (1915) кими əсəрлəрини нəзəрдə тутуруг. Һəр ики əсəрдə биринчи дүня мүһарибəси заманы чох кəскин шəкил алмыш ичтимаи зиддиййəт вə тоггушмалар мүчəррəд бəдии тəсвир васитəлəрилə экс этдирилмишдир. Чəмиййəт һадисəлəрини реал образлар вə чанлы тəфəррүат илə көстəрə билмəйəн язычы, мəсəлəн, «Идеал вə инсанлыг» адлы бир пəрдəли мəнзум драмасында символизмə мүрачиəт эдəрəк, Инсанлыг, Идеал, Əдалəт, Мəрһəмəт кими мүсбəт «образлары» Зүлм, Фəлакəт, Шейтан кими мəнфи «типлəрə» гаршы гоюр.

Дүздүр, бурада дүняны чахнашмая салан мəнһус капитализм гурулушуна, зүлм вə истибдада гаршы об'ектив сурəтдə мейдана чыхан кəскин бир э'тираз вардыр. Буну, мəсəлəн, Идеалын ашағыдакы сөзлəриндə айдын көрмəк олур:

Ган ичиндə үзүр сəрасəр афаг,
Ер-көй бүтүн атəш, думандыр, гандыр.
Зүлмүн дəмир пəнчəси һөкмрандыр...

Лакин бу ифшаэдичи сөзлəр тарихи һадисəлəр гаршысында чашыб галан ачиз бир зиялынын фəрядындан башга бир шей дейилдир. Чох тəбии олараг, əсəрин ахырында һəмин Идеал: «ислаһ этсин кəндини һəр бир инсан», «затындакы һəгигəти анласын»—дейə идеалист бир нөгтейи-нəзəрə, мə'нəви тəкамүл эгидəсинə кəлиб чыхыр.

Бүтүн бу дейилəнлəр Шаиг лирикасынын кəлəчəйи олмаян, заман кечдикчə сөнүб кедəн чəһəтлəри

[1] «Əдəбиййат мəчмуəси», V чилд, 1949, сəһ. 24.

иди. Бу лириканын истəр идея-мəзмун, истəрсə бəдии чəһəтдəн дəйəрли кейфиййəтлəри даһа чох иди.

* * *

Шаигин лирик шеирлəриндə нəзəрə чарпан əн дəйəрли хүсусиййəт көһнə дүня илə барышмазлыгдан, о дүнянын дөзүлмəз ганун-гайдаларына гаршы э'тираз мотивлəриндəн ибарəтдир. «Һəр шей көһнə» (1909) бу мотивлəрин хүсуси гүввəтлə тəрəннүм эдилдийи көзəл бир шеирдир.

Үрəк гыран гара күндəн чаһан тапармы ничат?
Бу ер, бу көй, бу күнəш көһнə, бу һəят көһнə!
Идарə көһнə, шүур көһнə, каинат көһнə!
Бу көһнəликлəр ичиндə доғармы шанлы һəят?

Ахыб кедир буланыг чай кими гара дөвран,
Нечин бу халгларын һаггы олмада памал?
Етиш, етиш даһа сəн, эй үмид, эй истигбал!
Бу зиллəт илə кечинсинми бойлə ганлы заман?

Бу сөзлəр артыг улдузлара пəнаһ апаран, индивидуалист вə хəялпəрвəр «сəма шаири»нин сөзлəри дейил. Бурада «идарə көһнə, шүур көһнə, каинат көһнə!»—дейə ени, ишыглы бир дүняя доғру чан атан азадпəрвəр бир инсан гəлби чырпынмагдадыр. Шаигин лирик гəһрəманы инди артыг суб'ектив, интим мəсəлəлəрдəн даһа чох ичтимаи дəрдлəр һаггында дүшүнүр, халгын «памал» олан һүгугларынын гайғысыны чəкир. Онун сөзлəриндə фəряд вə шикайəт олдуғу гəдəр дə ифша, иттиһам вардыр. О, мүдһиш чаһаны рəдд эдəрəк, үзүнү «истигбал»а тутур. Бə'зи башга əсəрлəриндə олдуғу кими, бурада да Шаиг чəмиййəтдəки «көһнə идарə» үсулуна гаршы чыхан бөйүк халг шаири Сабирин сəсинə сəс вермишдир. Интаһасы о, өз сөзлəрини сатира илə, бу исə лирик тонда ачыб дейир.

Мүчəррəд романтик вə символик əсəрлəрдəн фəргли олараг, бу типли шеирлəрдə бəдии ифадə дə чанлы вə тə'сирлидир. Шаирин сөзлəриндə эмосио-

нал гүввә, чошгунлуг, гәтиййәт дуюлур. Мүвәффәгиййәтлә ишләнмиш тәкрирләр, «һәр шей көһнә» ше'ринин бәдии тә'сирини артыран әсас шәртләрдән бирндир («Бу ер, бу көй, бу күнәш көһнә, бу һәят көһнә!»).

Шаигин ән яхшы әсәрләри көстәрир ки, онун лирикасына ичтимаи идеал кәлдикчә бәдии форма, ше'риййәт дә гүввәтләнир. Шаир вәтәнин эһтияч вә дәрдләриндән, зүлм вә истибдадын дөзүлмәзлийиндән, «чөрәк дәрди» чәкән аналардан, «сәрвәтә сатылан» гызлардан, йохсул кәндли мәишәтиндән, «зилләт вә фәлакәтләрдән» данышдығы заман охучу онун сөзләрини касыбларын, әзиләнләрин дәрдинә галан бир гәләм саһибинин сөзләри кими гәбул эдир. Бу чүр шеирләрдә вәтәнин сәадәти һаггында ширин арзулар, нискил вә һәсрәт ифадә олунур. «Парчалар» (1908) мәһз белә бир шеирдир.

Сәбәби-иғбирарымы санма
Олмамагдыр бу дәһр камымча.
Будур, эй ваһ, баиси-әләмим:
Вәтәни көрмәдим мәрамымча!

Бүтүн шеир бою сүзүлүб кедән һәзин кәдәрин сәбәби анчаг ахырда, «будур, эй ваһ, баиси-әләмим» сөзләриндән сонра охучуя мә'лум олур; мә'лум олур ки, Шаигин дәрди вәтәнини истәдийи кими көрмәйән бөйүк арзулу бир вәтәндашын дәрдидир.

Әлбәттә, бу типли шеирләрдә Шаигин лирик гәһрәманы илә чәмиййәтин тәрәггипәрвәр, һәтта ингилабчы гүввәләри арасында бир әлагә олдуғуну, юхарыдакы э'тираз, фәряд вә иттиһам әһвали-руһиййәси илә 1905-чи ил һадисәләри арасындакы рабитәни көрмәмәк олмаз. Ярадычылығындакы бүтүн мүсбәт чәһәтләр үчүн Шаиг биринчи нөвбәдә, өз дилилә десәк, «заманын ингилабчыларына» борчлудур: о адамлара борчлудур ки, Шаиг Ставропола мүаличәйә кедәркән һәмин ингилабчылар—кәнч оғлан вә гызлар Волга боюнда кизли әдәбиййат яйырдылар; о адамлара борчлудур ки, Шаиг онларын

Бакыдакы кечмиш Телефон күчәсиндә чар жандармасы илә әлбәяха вурушларыны көрүб һәйәчанланмышды; о һәмин ингилабчы зиялылара борчлудур ки, онлардан бири Шаигин янында ашхана диварында һөкмдар Николайын шәклини көрчәк демишди: «Бу ярамазы көзүмүзүн табағындан көтүрүн! Һеч олмазса емәк ейәндә өзүмүзү сәрбәст һисс эдәк».

Шаиг ярадычылығында орижинал һадисәләрдән бири олан «Заманын ингилабчыларына!» (1910) ше'ри мүәллифин ингилаби гүввәләрә рәғбәтини көстәрән тә'сирли бир әсәрдир. Шеир хитаб формасындадыр. Елкәни «дәря үзүндә» галмыш «вәтән гайығчыларына», «элин һайгырыгчыларына» хитаб эдән шаир иртича илләринин ағырлығына гаршы мәтанәтлә дөзмәйә, әзм вә гүввәтлә ирәли, даим ирәли кетмәйә чағырараг дейир:

Әлдә этмәк үчүн бөйүк әмәли,
Горхмайын, чүр'әт илә галхышыныз!
Фыртына, далғаларла чарпышыныз!
Ирәли, гәһрәманларым, ирәли!

Әкәр «Бир гуш», «Бир улдуза» кими шеирләр нәзәрә алынарса, адама элә кәләр ки, мүбаризә руһу илә, ингилаби романтика күчү илә долу олан бу атәшин сәтирләри Шаиг язмамышдыр. Амма йох, «Заманын ингилабчыларына!» ше'ри дә һәмин Абдулла Шаигә мәхсусдур.

Лакин мәсәлә ондадыр ки, чанлы, күндәлик һәятда «заманын ингилабчыларыны», онларын тә'тил, нүмайиш вә башга мүбаризә тәдбирләрини тез-тез көрмәсинә бахмаяраг, өз әдәби ярадычылығында Шаиг чәмиййәтә азадлыг вә сәадәт кәтирәчәк гүввәләри тәк-тәк һалларда көстәрә билмишди. Онун азадлыг, сәадәт, истигбал һаггында тәсәввүрләриндәки утопизм әламәтләринин әсас бир сирри дә бунда иди.

Бурада бир мәсәләни айдынлашдырмалыйыг. О да будур ки, азад чәмиййәт гуручуларынын һара-

да, hансы синифләр ичәрисиндә олдуғуну конкрет вә айдын бир шәкилдә билмәмәк Шаиги азадлыг hаггында үмид вә инамдан мәhрум эдә билмәмишдир. «Яд эт!», «Парчалар», «Ирәли!», «Симурғ гушу» кими шеирләриндә Шаиг өз нәзәрләрини кәләчәйә, «севимли» истигбала тутмушдур.

Чәмиййәтин өз тарихи инкишафында hарая кетдийини Шаиг, гисмән мүчәррәд вә думанлы шәкилдә олса да, көрүр. «Симурғ гушу»ндакы бу сәтирләрә диггәт эдәк:

Оғлум, эшитмишәм мәрhум бабандан:
Узаг сүрмәз, етишәчәк бир заман...
О күн санки башга күнәш доғачаг,
Бу гаранлыг булутлары боғачаг.
Енәчәкдир онда ерә сәадәт,
Яшар hәр кәс севинч ичиндә раhәт.

Башга бир ше'триндә Шаиг ачыг дейир ки:

Бир заман мәhв олур бу истибдад!

Яхуд кәләчәйә оптимист бахышын даhа айдын вә гәт'и бир шәкилдә мейдана чыхдығы «Ирәли!» ше'рини алаг. Адындан да көрүндүйү кими, бурада шаирин хәял вә тәсәввүрү «көhнә» дүня илә йох, «сабаhла», ирәлидәки «чәннәт гәдәр» көзәл чаhанла мәшғулдур.

О думанлы, фыртыналы кечмишләрдән узаглаш!
Одлу, мәтин аддымларла йүрү, йүрү, дурма, арш!
Ирәлидә, инан ки, бир чәннәт гәдәр чаhан вар,
Сабаh күнәш орда доғар, сәадәт орда парлар!

«Ирәли» ше'ринин 1914-чү илдә, «Идеал вә инсанлыг», «Иблисин hүзурунда» кими әсәрләрлә тәхминән бир заманда язылдығыны нәзәрә алсаг, онда Шаиг үчүн тарихи оптимизмин даhа характерик бир хүсусиййәт олдуғуну көрәчәйик. Мәhз бу оптимизмин нәтичәсидир ки, бүтүн ә'ләм вә кәдәрләрилә бирликдә шаир енә hәятдан күсүб кәнара

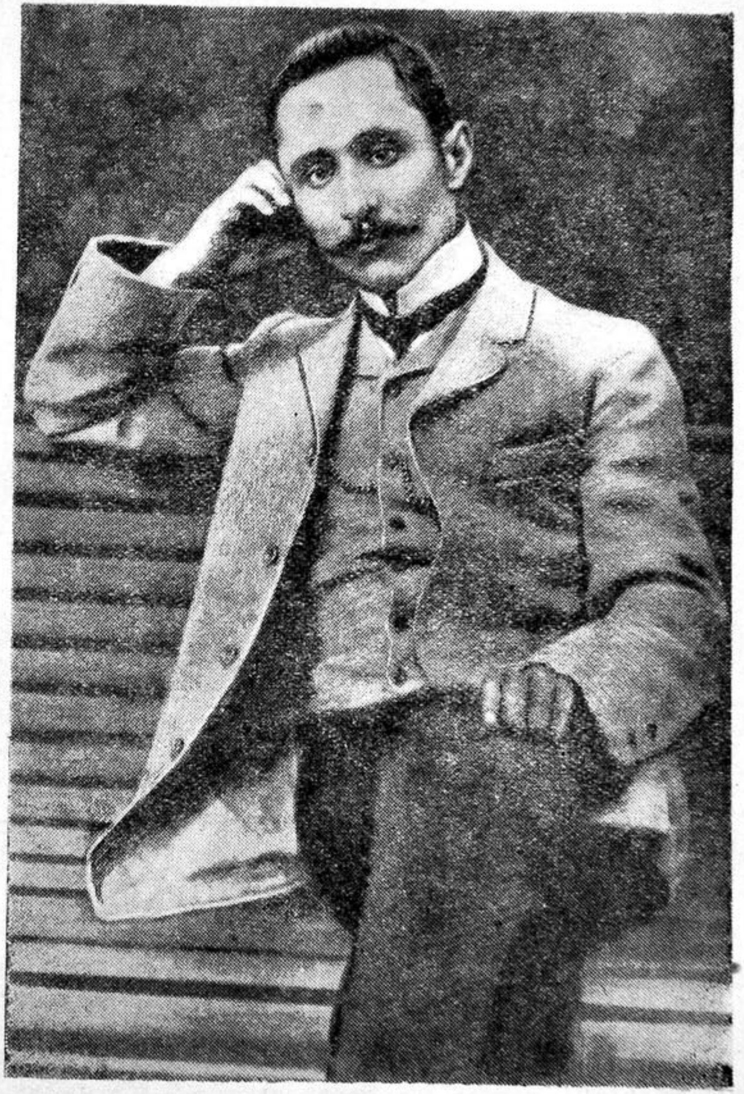

Абдулла Шаиг 1906-чы илдә

чәкилмир. Һәят нә гәдәр ағыр, нә гәдәр ачы олур-олсун, о енә яшамаг истәйир:

Истәрәм мән енә артыг яшамаг,
Истәрәм чөврү чәфалар дашымаг.

Диггәт эдилсә, Шаигин мүбариз вә оптимист руһда олан шеирләринин бәдии үслуб вә ифадә хүсусиййәтләриндәки башгалыг, даһа доғрусу, юхарыда тәһлил эдилән мүчәррәд романтик шеирләрдән фәргли оларaг, бурадакы чанлы, эмосионал кейфиййәтләр, гүввәт вә гәтиййәт дәрһал нәзәрә чарпар. Орадакы сентиментал мотивләри, инилти, шикайәт вә көз яшлары һаггында һәзин тәшбиһләри бурада чағырыш, мүбаризә, мә'нәви фыртына ифадә эдән гүввәтли тәшбиһләр, мәчазлар, хитаблар әвәз этмишдир.

5. ҮЧ ДОСТ, ҮЧ ШАИР

1904—1905-чи илләрдә А. Шаиг Азәрбайчанын танынмыш маариф хадимләриндән, мүәллим Әличаббар Оручәлиевлә яхынлашыб дост олур. Ә. Оручәлиев 1905-чи илин яй тә'тили заманы аиләсини Шамахыя апарыр. А. Шаиг дә һәмин ил аиләсилә бирликдә бир нечә күнлүйә орая кедир.

Шамахыда олдуғу заман Шаиг о вахтлар һәлә мәшһурлашмамыш бөйүк Азәрбайчан шаири Сабирлә таныш олур. Шаиг үчүн бу, унудулмаз бир күн иди. Сонралар о һәмин көрүшү хатырлаяраг белә языр: «Сабир Шамахы руһаниләрини, тачир вә көһнәпәрәстләри өзүнәмәхсус мәзаһ вә юмор илә тәнгид этди. Шамахы чаһилләринин мүһафизәкарлығындан үрәйи одлана-одлана шикайәт этди. Сонра исә Әличаббарын хаһишилә мөвһуматчы дүкан гоншусу олан хәсис алверчийә яздығы һәчви охуду... Һәчвдән хошландығымызы көрүб, Сабир әлавә оларaг мәнфи шәхсләрә язмыш олдуғу башга һәчвләриндән дә бир нечә бейт охуду. Онун һәчвләрини гәзәлләриндән даһа чох бәйәндим. Бу һәчвләрдәки

кәскинлик, тәбиилик шаирин бу саһәдә бөйүк бир исте'дада малик олдуғуну хәбәр верирди».

Шамахыда А. Шаиг Азәрбайчанын башга бир көркәмли шаири, Сабирин һәмерлиси вә яхын досту Аббас Сәһһәтлә дә таныш олмушду.

Бешинчи ил һадисәләриндән сонра Сабирлә Сәһһәт тез-тез Бакыя кәләрдиләр. Онлар бә'зән ахшамларыны Шаигкилдә кечирәрдиләр. Үч шаирдән ибарәт достлар мәчлисиндә каһ күнүн мүһүм мәсәләләри этрафында чидди сөһбәтләр кедәр, каһ сәмими, шән зарафатлар башланар, чох заман исә шеирдән, әдәбиййатдан, «Молла Нәсрәддин»дән данышылар, мүбаһисә гызышарды.

Биринчи рус ингилабы, иртича дөврүндә чар чәлладларынын вәһшилийи, дөзүлмәз һәят сүрән халг күтләләринин мүбаризә әзми, тәрәггипәрвәр зиялыларын вәзифәләри, һалы бу сөһбәтләрин әсас мөвзулары иди. Бир кечә башлары сөһбәтә элә гарышмышды ки, сәһәрин үзүнәчән данышыб, субһү көзләрилә ачмышдылар.

Азәрбайчан, фарс вә рус шаирләринин әсәрләриндән минләрчә мисра әзбәр билән Сәһһәт өз кәскин һафизәси вә көзәл данышыг тәрзилә, Сабир исә сөһбәтләриндәки шән, мә'налы, бә'зән дә гәмли юморла сечилирди. Лакин бу ики сәнәткары Шаигә севдирән, әлбәттә, ялныз бунлар дейилди.

«Милләт нечә тарач олур», «Гәм емә!», «Нейләрдин, илаһи?!», «Сәбр эйлә!» кими сатираларын мүәллифи олан Сабирин шәхсиндә Шаиг бөйүк бир халг шаирини, ингилаб нәғмәкарыны, азадлыг һәсрәтилә чошан мүдрик бир инсаны көрүрдү. Аббас Сәһһәтә кәлинчә, о да Шаигин нәзәриндә вәтәндашлыг һиссләрилә языб ярадан, бөйүк рус әдәбиййатыны доғма халгына танытмаг ишиндә парлаг хидмәт көстәрән аличәнаб бир адам иди. Дикәр тәрәфдән, истәр дүнякөрүшү, ярадычылығы, истәрсә дә бәдии үслубу, дили э'тибарилә Сәһһәтлә Шаиг арасында бир чох үмуми, охшар чәһәтләр варды. Яшча ондан бир гәдәр бөйүк олан һәр ики шаир

Шаигин әдәби инкишафына аз тә'сир көстәрмәмишдир.

Достлар арасындакы мәктублашма вә шеирләшмәләр онларын һәятынын мараглы сәһифәләриндәндир.

1905-чи илин ахырларында Шаиг «Вәтән» сәрлөвһәли кичик бир шеир языб Шамахыя, Сабир вә Сәһһәтин һәрәсинә бир сурәт көндәрир. Шеир ашағыдакы сәтирләрдән ибарәтди:

Эй чешмимин өнүндә мүчәссәм, вәтән, вәтән!
Гәлбим кими кәдәрләрә һәмдәм, вәтән, вәтән!
Ахшам-сәһәр о күл үзүнү исладан нәдир?
Көзяшларынмы, йохса ки, шәбнәм? Вәтән, вәтән!
Өвлади-нахәләфми сәни салды бу күнә?
Эйваһ! Бу дәрдү мөһнәтә дөзмәм, вәтән, вәтән!
Ач, ач о гәмли көксүнү, эй мөһнәт өлкәси!
Бас бағрына бу Шаиги мөһкәм, вәтән, вәтән!

Шаигин бу ше'ри, әввәлән, она көрә мараглы иди ки, о заман һәм Сабир, һәм дә Сәһһәт буна мәнзум чаваб язмышдылар. Бунлардан Сабирин чавабы, тәәссүф ки, индийәдәк тапылмамышдыр. Сәһһәтин чавабы исә анчаг сон заманларда тапылыб нәшр эдилмишдир. Достунун ше'ринә Сәһһәт белә чаваб вермишди:

Шаига, нейләсин ахыр, сөйлә, бичарә вәтән?
Тапмайыр Сәһһәт[1] үчүн дәрдинә бир чарә вәтән.
Йохдур үммиди-шәфа һали-пәришанында,
Охшайыр чох белә бир хәстәвү бимарә вәтән.
Вәтән оғланлары мүстәғрәги-хаби-гәфләт,
Туш олубдур нечә мин залимү хунхарә вәтән.
Енә бу дәрдләрин чарәси Бакыдан олур,
Чешми-үммид тутубдур ора һәмварә вәтән...[2].

Истәр Шаигин, истәрсә Сәһһәтин шеирләри бир дә о чәһәтдән әһәмиййәтли иди ки, бунлар Азәрбайчанын тәрәггипәрвәр зиялыларынын 1905-чи илдәки

---

[1] «Сәһһәт» сөзү ики мә'нада ишләнмишдир: сағламлыг; шаир Сәһһәтин өзү.

[2] Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 117.

дүшүнчә вә әһвали-руһиййәсини, аз да олса, билдирир. Әсас э'тибарилә интим характер дашыян һәр ики шеирдә вәтән мәһәббәти мотиви дә айдын нәзәрә чарпмагдадыр.

«Ач, ач о гәмли көксүнү, эй мөһнәт өлкәси!»— дейә вәтәнә романтик бир чошгунлугла хитаб эдән Шаигин кәдәр вә ә'ләмләри, һеч шүбһәсиз, ичтимаи мә'ная маликдир. Ше'рин сон мисраындакы: «Бас бағрына бу Шаиги мөһкәм, вәтән, вәтән!»— сөзләри дүшүнчә вә дуйғу чәһәтиндән мә'налы, сәмими олдуғу кими ифадә тәбиилиййилә дә диггәти чәлб эдир. Нәһайәт, бу шеир вахтилә илк гәләм тәчрүбәләрини «Валеһ» имзасы илә язан шаирин инди өзүнә «Шаиг» тәхәллүсүнү сечдийини көстәрән бир фактдыр.

Вәтәни Азәрбайчанын буржуа-мүлкәдар зүлмү нәтичәсиндә ағыр вәзиййәтә дүшдүйүнү көстәрән шаир, чох доғру олараг, онун тарихи мүгәддәратынын һәллиндә Бакынын, азадлыг һәрәкаты илә дүняя сәс салмыш пролетар Бакысынын бөйүк рол ойнаячағына инаныр.

1908-чи илдәки көрүшләриндән бириндә һәр үч дост айры-айрылыгда «Яд эт!» адлы бир шеир язмаға сөз вермишди. Языланаг ени шеир әсасән мүәллифләрин кәләчәк һаггында арзуларыны ифадә этмәли иди.

Вә'дә әмәл олунду. Сабир, Сәһһәт вә Шаиг һәрәси өзүнәмәхсус бир дил илә кәләчәйи тәрәннүм эдән «Яд эт!» адлы шеирләрини язды.

Сабир өз севимли сатира үслубуну ишләдәрәк, ше'риндә дөврүнүн бир чох ичтимаи нөгсанларыны тәнгид этмәклә бәрабәр, чәмиййәт үчүн ширин арзуларыны да билдирмишди:

...Вәгта ки, чаһанда ләфзи-кафәр
Бир-бир позулар һамы луғәтдән;
Нә молланума, нә Мирзә Гәнбәр,
Йох рәнчү мәлал бир чәһәтдән.
Инсанлар олур чү чисми-ваһид,
Аләм дәхи бир вәтән ки, чәннәт.
Нә ширк, нә мө'мүнү, нә мүлһид,

Әсрарыны билдирәр тәбиәт,
Онда мәни янә-янә яд эт![1].

Сәһһәт вә Шаигин шеирләри исә, лирик жанрда язылмышды. Өзүнү «гәмли шаир» адландыран Сәһһәт «һәгигәт күнәши»нин нуру габағында гаранлыг кечәләрин әрийиб кедәчәйинә дәрин бир инам бәсләйәрәк, инсанларын хошбәхт яшаячағы, тәәссүб, мөвһумат вә чәһаләтин арадан көтүрүләчәйи, һәятын күлүмсәйәчәйи дөвранда яда дүшмәсини һәсрәтлә арзу эдирди:

...Эй дәрк эдән ол көзәл заманы,
Гыллам сәнә иштә бир вәсийәт:
Яд эт мәни, гаибанә яд эт![2]

Шаигин ше'ри мәзмун вә ифадәчә Сәһһәтин әсәринә яхын иди. Әтрафы бүрүйән зүлмәтләр, тәбиәтин кәдәрли мәнзәрәси һаггында сөзләрдән сонра Шаиг байгушларын сусуб, бүлбүлләрин өтәчәйи, инсанлар үчүн «мүсаид игбал»ын яраначағы «севимли» дөвраны, дүнянын үзү чәннәтә дөнәчәйи заманы тәрәннүм эдәрәк, ше'рини бу хаһишлә тамамламышды:

Атәшли, мүнир әмәлләримлә,
Бир күн дүшәрәм союг мәзарә;
Әш'ари-тәранәпәрвәримлә
Бир күн сусарам дөнүб гүбарә.
Вәгта ки, бу шаири-әләмдән
Дүнядә нә из галар, нә бир нам,
Үздүкчә сәадәт ичрә шән-шән,
Сүрдүкчә дәмадәм өмри-хошкам,
Яд эт мәни, гаибанә яд эт!

Достлардан икиси—Сабир вә Сәһһәт арзуладыглары дөвраны көрмәдән һәята көз юмдулар. 1911-чи илдә Сабир, 1918-чи илдә исә Сәһһәт вәфат этди.

[1] М. Ә. Сабир. Һопһопнамә, Бакы, 1922, сәһ. 112.
[2] Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 56.

Сабирин йүзминләрлә адамы яндыран вахтсыз өлүмү заманы онун тарихи хидмәтләри, һәяты вә шәхсиййәти һаггында мәтбуатда ән чох язан, ән чошгун вә ән сәмими шеирләр, мәгаләләр, хатирәләр чап этдирән—Сәһһәт вә Шаиг иди. Сәһһәт мәрһум достунун өз тапшырығы илә онун «Һопһопнамә»сини (1912) чап этдириб, китабын башланғычында илк дәфә оларағ Сабирин тәрчүмейиһалыны вермишди. Бундан башга о, Сабирә бир нечә хүсуси шеир дә һәср этмишди.

Бөйүк шаирин вәфаты мүнасибәтилә «Сабирә» адлы ше'рини язан Шаиг онун Азәрбайчан әдәбийятында тамамилә ени бир чығыр ачдығыны, күлүш вә көзяшлары илә долу олан Сабир сатирасынын бөйүк әһәмиййәтини көстәрәрәк дейирди:

Сабирим, йох, сән өлмәдин, дирисән!
Сабит улдуз кими сөнәр кимисән.

Сонракы элми-педағожи фәалиййәтиндә Сабир вә Сәһһәт даим Шаигин көзләри габағында дурур вә онлар ялныз шәхси бир дост кими йох, халгын хейирхаһлары кими онун үзәринә хүсуси вәзифәләр гоюрду. Онунчу иллләрдән башлаяраг Шаиг узун илләр бою тәртиб этдийи дәрс китабларында, али мәктәбләрдә охудуғу лексияларда, әдәби диспутлардакы чыхышларында, мә'рузәләриндә Сабир вә Сәһһәтә кениш ер верир, бу шаирләр һаггында долғун мәзмунлу очеркләр вә мәгаләләр языб чап этдирир.

* * *

1905-чи ил ингилабы дөврүндә олдуғу кими, ондан чох-чох сонралар да Шаигин әдәби мүһити кениш иди. Юхарыда көрдүк ки, һәлә Бакыя кәлдийи илк заманларда онун әтрафында зиялылардан ибарәт гызғын бир әдәби мүһит олмушдур: Һагвердиев, Нәриманов, Сүлейман Сани, Н. Вәзиров...

Лакин бунлар һамысы дейил.

Дүздүр, А. Шаиг өз дүнякөрүшү вә спесифик ярадычылыг услубу э'тибарилә билаваситә «Молла Нәсрәддин» мәктәбинә мәнсуб олмамышдыр. Бу ҹәһәтдән о, Аббас Сәһһәтлә бир вәзиййәтдә иди. Бир яндан реалист сатирикләр, ингилабчы демократлар ҹәбһәси олан «Молла Нәсрәддин», о бири яндан да, Сәһһәт, Шаиг, һабелә Сүлейман Сани—һәрәси өз йолу илә доғма халгына, доғма мәдәнийәтинә гуллуг эдирди. Лакин, мисал үчүн, Шаигин Сабир вә Сәһһәтлә дост олдуғуну көстәриб, «Молла Нәсрәддин»лә вә бу журналын башчысы Ҹәлил Мәммәдгулузадә илә әлагәсини көрмәмәк мәсәләйә биртәрәфли янашмаг демәк оларды.

А. Шаиг молланәсрәддинчи олмаса да, бу журналы диггәтлә изләйир вә ону халгын севимли органы кими севирди. О, «Молла Нәсрәддин»и та илк нөмрәләриндән охумаға башламышды.

1907-чи илин яйында һәкимләрин мәсләһәтилә Шаиг Волга боюндакы Ставропола мүаличәйә кетмишди. О яй орада бир чох башга азәрбайҹанлылар да истираһәт эдирдиләр. Бир күн онлар чар һөкумәти тәрәфиндән верилән әмрә көрә «Молла Нәсрәддин»ин өз ишини даяндырдығыны гәзетдә охуюб, журналын редаксиясына тәәссүф телеграмы көндәрмишдиләр. Аз сонра журнал енидән нәшрини давам этдирмәйә башлаянда, Ставрополдан она мәктуб көндәрән азәрбайҹанлылара сәмими тәшәккүрүнү билдирмишди. Редаксиянын тәшәккүр этдийи адамлар ичәрисиндә Шаигин дә адыны көрүрүк[1].

Шаиг XX әср Азәрбайҹан мәдәнийәтинин фәхри, реалист-демократик әдәбийятын мәркәзи симасы олан Ҹәлил Мәммәдгулузадәйә дә шәхсән дәрин эһтирам бәсләйирди. Будур, онун хатиратында бу эһтирамы сәмими гәлблә изһар эдән ашағыдакы сөзләри охуюруг: «Биз һәятда бә'зән дәниз кими

[1] «Молла Нәсрәддин», 1907, № 26.

әнкин, фәза кими дәрин, мөһтәшәм бир бина кими һейрәтимизә сәбәб олан кениш тәбиәтли, мөһкәм ирадәли, дәрин дүшүнҹәли вә исте'дадлы бөйүк инсанлара тәсадүф эдирик; бә'зән лә һәшәрат кими һәятда һеч бир әһәмиййәти олмаян дар фикирли, дар тәбиәтли инсанҹыгларла үз-үзә кәлирик. «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору Ҹәлил Мәммәдгулузадәни дә мән мәһз бөйүк, гүдрәтли бир инсан кими танымышдым. Одур ки, онун өзүнә бәсләдийим һөрмәт мәндә сатирая да дәрин рәғбәт оятмышды... Мән дә сатира саһәсиндә гәләмими сынамаға башладым».

Әсас э'тибарилә лирик олан Шаигин гәләми сатира язанда, комик һадисәләр вә образлар тәсвир эдәндә бир гәдәр чәтин ишләйирди. Буну о өзү дә хатиратында э'тираф этмишдир: «Мән ҹидди мөвзулары гәләмә алдығым заман язмагда бир о гәдәр чәтинлик чәкмирәм. Анҹаг арада комик сурәтләр дә яратмаг лазым кәлир. Бу ердә гәләм артыг ишләмир»[1]. Лакин Азәрбайҹан реалист сатирасынын, «Молла Нәсрәддин»ин, хүсусилә Сабир вә Һагвердиевин тә'сири онун ярадычылығында да өз бәһрәсини вермишди. «Алданма» (1912) ше'риндә Шаиг йолдаша, доста мәсләһәт руһунда олан сөзләрлә заһидин һийлә вә рия долу вә'зләринә алданмамаға чағырыб дейирди:

Алданма заһидә, санма улудур,
Гәлби һийлә, рия илә долудур.
Һәсәд она сарылмыш өркән кими,
Фитнә, нифаг онун тирмә чулудур.
...Һәр адамда бу сифәтләр олмаса,
Шаиг онун сатын алма гулудур!

Фүзулинин «Сагия, ҹам етир ашигә ким, гайғулудур» мәтлә'ли гәзәлинин гафийәләриндән истифадә этмәсинә бахмаяраг, Шаигин ше'ри һәм жанр, һәм вәзн, һәм дә мәзмун э'тибарилә тамамилә

[1] А. Шаиг. «Ә. Һагвердиев һаггында хатирәләрим», «Азәрбайҹан кәнҹләри» гәзети, 12 декабр 1948, № 149.

оrижиналдыр. Фүзули гәзәли лирик, ашигтанә мотив үзәриндә, «Алданмарам» ше'ри исә сатирик, ичтимаи мотив үзәриндә гурулмушдур.

1913-чү илин мартында яздығы «Әкинчи вә хан» ше'ри илә Шаиг сүбут этмишди ки, о, сатирик Сабирин онларча давамчылары ичәрисиндә шәрәфли бир ер тутур.

Рәһм эйлә, тәрәһһүм чағыдыр, хан, сәнә гурбан!
Гойма бизи кәл бисәрү саман, сәнә гурбан!

Кәлдим бош әл илә гапына, говма, дәхиләм,
Йохсул, үзүгарә, әмәйи пуч вә сәфиләм.
Гәлби гырығам, бойну бүкүк, хәстә, әлиләм.
Кәл, эйлә мәним дәрдимә дәрман, сәнә гурбан!
Һагсыз, гуру муздурча бу һейван сәнә гурбан!

Әсди гар, ел, чәлтийи, бостаны совурду,
Бу фәгр вә зилләт нечә илдир бизи йорду.
Яғмады яғыш, янды тахыл, чүмлә күл олду,
Бир данә әлә кәлмәди һеч, хан, сәнә гурбан!
Нә дары, нә чәлтик, нә дә бостан, сәнә гурбан!

Алды долу, биллаһ, сәрү саманымы әлдән,
Салмыш ики илдир бу чәйирткә бизи дилдән.
Ар эйләйирәм бойлә кечинмәклийә элдән.
Кетди кечән ил борчума йорған, сәнә гурбан!
Бу башы бәлалы чаным һәр ан сәнә гурбан...

«Әкинчи вә хан» Шаигин бүтүн шеир ярадычылығынын ән яхшы мәһсулларындан бири кими шөһрәт газанмыш вә яйылмышды. О заман мәктәб мүсамирәләриндә тәләбәләр буну адәтән Сабирин «Әкинчи» сатирасы илә бирликдә охуярдылар; әввәл экинчинин дилиндән язылмыш «Әкинчи вә хан», сонра мүлкәдарын дилиндән язылмыш «Әкинчи» сөйләнәр вә беләликлә дә бу ики әсәр бирликдә феодал-патриархал Азәрбайчан кәнди һаггында чанлы бир тәсәввүр ярадарды.

Сабирдән фәргли олараг, Шаиг Азәрбайчан кәндинин ингилаби атмосферасыны көстәрмәйә мүвәффәг олмаса да, «Әкинчи вә хан» ше'риндә һәм идея-мәзмуну, һәм дә үслубча Сабир сатирасына яхынлашмышды. Сабирдә олдуғу кими, Шаигин әсәриндә дә кәндлинин һәят вә мәишәти реалист, тәбии бояларла, мәзмуна уйғун колоритли ифадә васитәләрилә көстәрилмишди («сәнә гурбан», «гәлби гырығам», «кәл, эйлә мәним дәрдимә дәрман» вә һ. б.). Бә'зи ерләрдә садәчә Сабирин айры-айры ифадәләриндән эйнилә истифадә эдилмәси һеч дә Шаигин ше'ринин орижиналлығыны азалтмыр; эксинә, орадакы мүлкәдарын кәндли һәятына даир сөзләри, чох тәбии олараг, бурада, кәндлинин өз дилиндә дә эйни мүвәффәгиййәтлә сәсләнир.

М. Ибраһимов дүз дейир ки, «Әкинчи вә хан» ше'рини «Шаиг ярадычылығында тәсадүфи бир шей һесаб этмәк доғру олмаз. Шаиг даима кениш, йохсул халг күтләләринин чар истибдады, бәй-хан зүлмү вә мә'дән саһибләринин һәясыз истисмарындан долайы нәләр чәкдийини, инсан һәяты шәраитиндән мәһрум олдуғуну көрүр вә халгын бу дөзүлмәз һалына чох дәриндән ачыйыр... Шаиг даима әмәкчи халг арасындан алдығы типләри мөһкәм, ағыллы, йүксәк хасиййәтли, аличәнаб олараг көстәрир вә онлара гаршы өз сәмими, дәрин симпатиясыны ифадә эдир...»[1].

А. Шаиг «Әкинчи вә хан»дан башга да бир нечә сатирик әсәр, «Кечәл» вә башга имзаларла үч-дөрд кичик фел'етон языб «Молла Нәсрәддин»дә чап этдирмишди.

Язычынын «Молла Нәсрәддин»лә әлагәсинә даир башга бир мараглы факт да мә'лумдур. 1908-чи ил февралын 22-дә Шаиг «Нишанлы гыз» ше'рини языб чап этдирир. Шеирдә «сәрвәтә сатылан» нишанлы бир гызын өз кәләчәк ағыр күнләрини тәсәввүрүнә кәтириб ағладығы тәсвир олунмушдур. Чәмиси 18 мисрадан ибарәт олан бу лирик ше'рин дили дә сәмими, тә'сирлидир.

Чох чәкмәдән «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә «Нишанлы гыз» ше'ринин мүәллифи Шаигә бу мәзмунда бир чаваб верилир: шаир, бу гыз онун

[1] М. Ибраһимов. А. Шаигин «Сечилмиш әсәрләри»нә мүгәддәмә, Бакы, 1936, сәһ. XIV—XV.

үчүн ағламыр ки, ону гоча варлыя верирләр. Онун үчүн ағлайыр ки, нийә онун атасы Фридрих, анасы Мария олмады ки, ону гоча кишийә әрә верәндә разы олмайыб, данышмаға дили вә һаггы олайды.

Бу, «Молла Нәсрәддин»ин юхарыда ады чәкилән мөвзуун ишләнмәсиндә Шаиги өзүнәмәхсус бир дил илә тәгдир этмәси демәкди. Доғрудан да, бир чох башга мәсәләләрдә олдуғу кими, һәят вә мәишәтдәки баяғылыға нифрәт нөгтейи-нәзәриндән дә Шаиг молланәсрәддинчиләрә мейл эдирди.

6. «МӘКТУБ ЕТИШМӘДИ». «ӘСРИМИЗИН ГӘҺРӘМАНЛАРЫ». «КӨЧ»

Шеир вә драматуркия ярадычылығында гойдуғу бир сыра мәсәләләри Шаиг өз нәср әсәрләриндә, һекайә вә повестләриндә даһа да инкишаф этлирмишдир. Хүсусилә «Мәктуб етишмәди», «Дурсун», «Әсримизин гәһрәманлары» кими әсәрләриндә о, реализм нөгтейи-нәзәриндән диггәти чәлб эдән һәят һадисәләрини вә инсан характерләрини чанландырмагла бачарыглы бир насир кими мейдана чыхмышдыр.

Шаигин нәсриндә эн диггәтәлайиг чәһәт шеир вә п'есләринә нисбәтән бурада ичтимаи мәзмунун даһа гүввәтли вә айдын верилмәси, мүчәррәд романтик тәсвирләр мүгабилиндә һәятилийин үстүнлүк тәшкил этмәсидир. Насир Шаиг әсәрләриндә дөврүн типик һадисәләрини көстәрмәйә, ичтимаи бәрабәрсизлик вә һагсызлығы ифша этмәйә хүсуси сә'й эдир. Онун диггәти тез-тез буржуа-мүлкәдар мүһити үзәриндә даяныр; бу мүһитә реалистчәсинә, тәнгиди мүнасибәт бир чох һалларда ону сатирая кәтириб чыхарыр.

Бурада биз илк шеир вә п'есләрдә көрмәдийимиз ени-ени мөвзулар, ени-ени һәят сәһнәләри көрүрүк. «Мәктуб етишмәди» Шаигин нефт фәһләси һәяты

илә марагландығыны, «Дурсун» феодал-патриархал кәнддәки аилә мүнасибәтләри этрафында дүшүндүйүнү, «Әсримизин гәһрәманлары» буржуа мүһитинә ачыгчасына дүшмән мүнасибәт бәсләдийини көстәрир.

Нәср саһәсиндә Шаигин илк мүвәффәгиййәтли әсәри «Мәктуб етишмәди» (1908) һекайәси иди. Бу гиймәтли һекайә Азәрбайчан әдәбийятында фәһлә мөвзуунун еничә ишләнмәйә башладығы, Сабирин һәмин мөвзуа һәср эдилмиш «Бакы фәһләләринә», «Фәһлә, өзүнү...» кими реалист әсәрләринин еничә ярандығы бир дөврдә язылмышды. Әдәби һәятдакы бу вәзиййәт нәзәрә алынарса, узун заман идея-бәдии зиддиййәтләр ичәрисиндә языб ярадан Шаигин вахташыры өз ярадычылығында нә гәдәр чәсарәтли, мүтәрәгги аддымлар атдығы даһа яхшы айдынлашмыш олар.

Шаигин фәһлә мөвзуунда әсәр язмасында 1905—1907-чи илләр ингилаби һадисәләринин вә о заман мүәллимлик этдийи нефт району Сабунчуда, фәһлә мүһитиндә апардығы мүшаһидәләрин бөйүк ролу олдуғу кими, Бакы болшевик мәтбуатынын да тә'сири варды.

«Мәктуб етишмәди» һекайәсиндә тәсвир об'екти Бакы нефт мә'дәнләриндән биридир. Шаигин тәсвириндән көрүндүйү кими, бу о ерләрдәндир ки, «һәр кушәсинә аяг бассан, һәр овуч торпағына газма вурсан, ишчи сүмүйү көрәр, ишчи фәряды эшидәрсән». Һекайәнин бүтүн идея вә сүжетиндә мәркәзи бир мотив олан бу һөкм, бу әһвали-руһиййә эдиб тәрәфиндән әсәрин әввәлиндән-ахырынадәк давам этдириләрәк, габарыг бир шәкилдә нәзәрә чатдырылыр.

Әкәр башланғычда мүәллиф: «Гышын дондуручу бир күнү иди. Союг гылынч кими кәсирди»—дейә тәбиәтин дөзүлмәз союғундан бәһс эдирсә, чох кечмәдән бу тәбиәт тәсвирини фәһлә-капиталист мүнасибәтләринә, бу мүнасибәтләрин әмәкчи инсанлар үчүн даһа дөзүлмәз олдуғуна даир һәят лөвһә-

ләри әвәз эдир. Әсәрин сонлуғу да тамамилә эйни руһда олуб, һәмин дөзүлмәз һәят шәраитинә гурбан олан сайсыз-һесабсыз адамлардан биринин өлүмү сәһнәсини әкс этдирир.

Фачиәсилә охучунун таныш олдуғу бу адам—Гурбандыр. Шаигин фәһлә гәһрәманы Гурбан өзүнүн бүтүн һәяты, әмәйи, аиләси, талеилә букүн Совет Азәрбайчанында чох яйылмыш «Нефтчи Гурбан» маһнысынын гәһрәманындан фәргләнмәкдәдир. Совет маһнысындакы вәтәнпәрвәр, хошбәхт дәниз нефтчисиндән, ерин көксүнә йүксәк техника илә трубалар салан гүдрәтли совет фәһләсиндән фәргли олараг, «Мәктуб етишмәди»дәки Гурбан әмәйи—әзиййәт, едийи чөрәк—зәһәр, ишләтдийи истеһсал аләтләри вә истеһсал үсулу исә чох көһнә олан бәдбәхт вә мәзлум бир адамдыр.

Гурбан бакылы дейилдир. Он минләрчә ач-мөһтач һәмерлиси кими, о да доғма юрду Чәнуби Азәрбайчандан баш көтүрүб Аразын бу тайына, «нефт вә милйонлар сәлтәнәти»нә пәнаһ кәтирмишдир. Вәтәндә гоюб кәлдийи оғул-ушағы, Анаханым вә Мәмиш бир ан белә онун ядындан чыхмайыб, үрәйиндә бир һәсрәт кими гөвр эләйир. Эвә кағыз яздыранда Гурбан хүсуси гейд этдирир ки, «ушагларын анасы» Анаханым вә Мәмишин көзләриндән мәним әвәзимдән өпсүн, онлардан көз-гулаг олсун».

Вәтәнин көзәл тәбиәти, хүсусилә фүсункар яз мөвсими ядына дүшәндә Гурбанын үрәйи еринде гәрар тутмайыб, гуш кими учмаг истәйир. Ондакы бу һисси Шаиг өзүнәмәхсус әлван, һәйәчанлы бир дил илә бу чүр ифадә эдир: «Ох... бир ай сонра ора нә гәдәр көзәл олачаг! Чөлләр, дағлар, ямачлар зүмрүд халыларла дөшәнәчәк, чичәкләр ачачаг, ағачлар ярпагланачаг, илк баһарын уғурлу элчиләри олан гарангуш, сығырчын вә лейләк сүрү-сүрү дөнүб юваларыны тикәчәк... һәр ердә әкин вә бостан ишләри башланачаг, балыгчылар чайлардан вә көлләрдән балыг овлаячаг. Аһ, мәни бу көзәлликләрә, чолуг-чочуғума һәсрәт бурахан йохсуллуг...».

Доғма юрдундан айрылыб, бир тикә чөрәк үчүн Бакыя кәлән Гурбан кими фәһләләрин бурадакы әзиййәтли һәяты һекайәдә әсасән ики эпизодла тәсвир олунур. Бунлардан бириндә вәзиййәти «Шейтанбазар учунда» моллая мәктуб яздыран Гурбан нағыл эдир; икинчисиндә исә, онун иш йолдашларынын һәмин мөвзуда саһибкарла мүбаһисәси верилир.

Гурбан «аягларына буз кими япышан йыртыг чустунун» палчығыны тәмизләйә-тәмизләйә Молла Фәрзәлийә өзүнүн вә иш йолдашларынын дәрдини данышыб дейир: «—Молла әми, яман адамын гуюсунда ишләйирәм. Гую инди отуз сажындан ашағы энмиш... Нә гәдәр ялварырыг: Ай аға! Һаггымызы бир гәдәр артыр; чүнки ашағыя кетмәк чох чәтиндир, нефтин, газын гохусундан нәфәс тыханыр; залым оғлу разы олмур. Әввәлки шәртимизлә газачагсыныз, йохса һаггынызы вермәйәчәйәм,—дейир. Молла, бурда пул газанмаг чох чәтиндир».

Гурбанын сөзләрини пассив бир шикайәт руһунда верән язычы икинчи эпизодда, фәһләләрлә мә'дән саһиби Һачы Гулунун мүбаһисәсини башга бир руһда тәсвир этмәк истәмишдир. Бурада артыг шикайәтин ерини гисмән э'тираз, тәләб, һәтта, Һачы Гулунун дедийи кими, «ултуматум» тутур. Лакин бу һәлә истисмара гаршы фәал, әмәли мүбаризәдән чох узаг олан бир сәһнәдир.

Дүздүр, чәмиййәтдәки игтисади бәрабәрсизлийи көстәрмәйә чалышан язычы һекайәнин бир нечә еринде варлыларла йохсуллары, «исти әлбисәли, шән чөһрәли инсанларла» аяғына «йыртыг чуст» кейән «языг гурбанлары» гаршы-гаршыя гоюб, икинчиләрә рәғбәт бәсләдийини айдын билдирмишдир. Бу тенденсия әсәрдә ашкар һисс олунур. Шаиг өз тәсвириндә бир аз да ирәли кедәрәк, эпизодик фәһлә образларынын дилинә капитализм истисмарындан наразылыг вә бу вәзиййәтә гаршы э'ти-

раз билдирән сөзләр дә вермишдир. Сәфәр кими айыг вә чәсарәтли фәһләләр мәһкум вәзиййәтдә олдугларыны баша дүшүб, ери кәләндә өз э'тираз сәсләрини учалдырлар; һүгуг, доланачаг һаггында тәләбләр ирәли сүрүрләр; саһибкар ағанын шикайәтли сөзләриндән айдын олур ки, фәһләләр она «һәр күн... ени бир ултуматум верирләр».

Шаигин һекайәсиндә бунлар о дөврүн типик һадисәләринин ифадәсидир. Бунлар әсәрин гүввәтли чәһәтләридир.

Лакин мәсәлә бундадыр ки, «Мәктуб етишмәди» һекайәсиндә Шаиг дөйүшкән фәһлә образы ятратмаға мүвәффәг олмамышдыр. Һәтта, әксинә, о, пула сатылан, өз хошбәхтлийини йолдашынын фәлакәтиндә көрән Танрыверди кимиләри дә өз һүгугсузлуғундан безиб э'тираз вә ифшая кечән фәһләләрлә бир сырада, бир бичимдә тәгдим этмәклә әсәриндәки тәрәггипәрвәр, мүсбәт тенденсияны бир гәдәр зәифләтмишдир.

Бунунла бәрабәр, «Мәктуб етишмәди» һекайәси, юхарыда дейилдийи кими, Шаигин һәят һәгигәтилә элагәсини, онун ярадычылығындакы реалист, тәнгиди кейфиййәтләри үзә чыхаран бир әсәр олдуғуна көрә XX әср Азәрбайчан әдәбийятында эламәтдар һадисә иди.

Бу һекайәсиндә Шаиг, эйни заманда, дөврүнүн реалист нәср әсәрләриндән сечилән өзүнәмәхсус услуб хүсусиййәтләрилә чыхыш этмишди. Әсәрләрини чох вахт об'ектив тәһкийә йолу илә язан Ч. Мәммәдгулузадә вә Ә. Һагвердиев кими насирләрдән фәргли оларағ, Шаиг өз һекайә вә повестләриндә лирик һашийәләрдән тез-тез истифадә эдир. Бу онун, демәк олар ки, бүтүн нәсри үчүн характерик бир хүсусиййәтдир («Мәктуб етишмәди», «Көч», «Көбәләк» вә с.).

Лирик һашийәләриндә язычы композисия айдынлығыны позмадан сүжет инкишафына мүдахилә эдәрәк, бу вә я башга эпизода, бу вә я башга образа билаваситә өз шәхси мүнасибәтини билдирир. Анчаг усталыгла эдилән бу мүдахилә әсәрин реализмини, һадисәләрин тәбии инкишафыны нәинки зәифләдир, бәлкә Шаигин сөзләриндәки үмумиләшдирмәни даһа да гүввәтләндирмиш олур. «Мәктуб етишмәди» һекайәсинин башланғычында гышын варлылар үчүн бир әйләнчә олдуғуна даир сөзләрдә биз мәһз белә бир һашийә илә гаршылашырыг: «Бу дондуручу гыш, бу яхычы союг онлар үчүн әйләнчәдән башга бир шей дейилди. Дүняда бүтүн сәфаләт вә фәлакәт ялныз инсанлығын йохсул гисминә нәсиб имиш».

Шаигин һекайәсинин бәдии гиймәтини артыран амилләрдән бири дә бурада усталыгла верилән һәяти деталлардыр. Буна бир нечә мисал көстәрәк: «Молла ағзынын суюндан бир дамла давата дамыздырыб гарышдырдыгдан сонра язмаға башлады»; бир аз ашағыда: «...гәләми гәләмдана гойду. Диварын күнчүндән ики бармағы арасында бир гәдәр торпаг алыб, мәктубун үстүнә төкәрәк гуруда-гуруда чаваб верди...»; яхуд: «...мәни көрмәмиш кетмәсин. Аманатым да, дил чавабы сифаришим дә вар»; нәһайәт: «Ай аға,... гуюнун инди чәтин вахтыдыр, әждаһа кими ағзыны ачыб гурбан истәйир».

* * *

«Мәктуб етишмәди» һекайәсиндән сонра Шаиг шәһәр һәятыны даһа кениш, эпик лөвһәләрлә әкс этдирән, буржуа мүһитинин чиркинликләрини ачыб көстәрән «Әсримизин гәһрәманлары» адлы ени бир әсәр үзәриндә ишләмәйә башлады.

«Әсримизин гәһрәманлары»нын ики варианты мә'лумдур. Бунлардан бири «Игбал» гәзетинин 1913-чү ил нөмрәләриндә һиссә-һиссә нәшр эдилән илк ярымчыг вариант[1], дикәри дә сонралар, 1918-чи илдә тамамланыб, анчаг совет дөврүндә чап олунан икинчи, мүкәммәл вариантдыр. Мүәллиф гейд эдир

[1] Бах: «Игбал» гәзети, 11 ноябр 1913, № 502 вә и. а.

ки, повести 1909-ҹу илдән язмаға башламышам; лакин «бә'зи сәбәбләрә көрә әсәр ярымчыг галмышды. Сүлейман Сани Ахундовун тә'кидилә бу романы 1918-ҹи илдә тамамладым»[1].

«Әсримизин гәһрәманлары» Бакы буржуа мүһитинин вә буржуа ағаларын эйбләрини ачыб төкмәк, «зүлмәт сәлтәнәтиндәки» ишыглы, тәрәггипәрвәр гүввәләри көстәрмәк мәгсәди күдән реалист бир әсәрдир. Бурада һәмин буржуа мүһити тәсвир эдилир ки, ону Шаигдән бир аз әввәл Вәзировун п'есләри, Сабирин сатиралары, Һагвердиевин «Ата вә оғул» әсәри, бир аз сонра исә Ҹаббарлынын «Айдын» драмы ифша этмишди. «Әсримизин гәһрәманлары» реализм, сәнәткарлыг нөгтейи-нәзәриндән бу ады чәкилән әсәрләр сәвиййәсинә галха билмәсә дә, әһатә этдийи һәят һәгигәтләри бир чох ҹәһәтдән әһәмиййәтлидир.

Буржуазиянын сүгутуну көстәрмәк бу повести язаркән Шаиги дүшүндүрән әсас ярадычылыг проблеми олмушдур. Одур ки, башланғычда нефт мә'дәнләринин вә тиҹарәт канторларынын кәлири һесабына фираван вә асудә һәят кечирән Һаҹыкәримләри, ағамүрсәлләри сүжет инкишаф этдикҹә мә'нәви мүвазинәт вә раһатлығыны итирән көрүрүк. Финалда исә бу ағаларын өз өмрләрини биабырчасына сона вурдуглары тәсвир олунур.

Шаигин повестиндә «әсримизин гәһрәманлары» адландырылан адамлар, биринҹиси, XIX әсрин ахыры, XX әсрин әввәлләриндә чаризмә архаланараг өзбашыналыг эдән истисмарчы Бакы милйонерләриндән, нефт мә'дәнләри, тиҹарәт мүәссисәләри, параходлар, мүлкләр саһиби олан гудурған «аталар»дан вә онларын өзләри кими түфейли оғулларындан ибарәтдир. Һәятда олдуғу кими, Шаигин тәсвириндә дә бунлар там бир нәсл тәшкил эдирләр. Язычы бу ағаларын аталы-бабалы бүтүн

[1] Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 245.

Абдулла Шаиг Азәрбайҹан ССР Али Педагожи Институтунун кечмиш мүәллимләри вә тәләбәләри арасында (1946)

нəслини йығчам тəсвир йолу илə көстəрмəйə чалышыр: Һачы Кəрим, Аға Мүрсəл, Əшрəф...

Бу силсилəнин башчысы «мəшһур бəззаз» Һачы Кəрим анчаг экспозисияда тəсвир олунур. О, эгоист, хəсис, даркөрүшлү Азəрбайҹан тиҹарəт буржуазиясынын XX əсрдə етирдийи бир типдир. Һачы Кəрим əсəрин əввəлиндəн охучунун нифрəтини газаныр. Шаиг бу мəнфи типин характерини, һəрəкəтлəрини вə данышығыны верəркəн сатирик тəсвир үсулларындан бачарыгла истифадə этмишдир. Ахшам олан кими Һачы Кəрим «өз отағына чəкилəр, гапыны ичəридəн бағларды. Сонра дөшəкчəси үзəриндə бардаш гуруб, лампаны титрəк əллəрилə яндырар, башы үстүндəки көһнə Иран сандығыны ачар, кисə-кисə пуллары бир даһа чыхарыб саяр, горхаг бахышларла əтрафы сүздүкдəн сонра кисəлəри енə бир-бир сандыға ерлəшдириб ағзыны бағларды». Сандыг долусу гызылы олмасына бахмаяраг, оғлу Мүрсəлин тоюна мүмкүн гəдəр аз пул хəрҹлəмəйə чалышмасы, «пейғəнбəри той» этмəк истəмəси повестин илк сəһифəлəриндəн Һачы Кəримин характери һаггында ҹанлы тəсəввүр яратмаға башлайыр. Лакин язычы бу образын үзəриндə чох даянмыр.

Типик дөвлəтли баласы олан Мүрсəл дə атасынын оғлудур. О да чох кичик яшларындан атасы Һачы Кəрим кими түфейли һəят кечирмəйə өйрəшир. Аилəнин бүтүн мал-дөвлəтинə саһиблəнмəк истəйəн Мүрсəл «һəр заман атасынын үзүнə, онда өлүм əламəти көрмəк үчүн бахыр». Капитал йығымы эһтирасы илə яшаян атасындан фəрги одур ки, Мүрсəл һəлə кəнҹлийиндəн исрафчылыг вə əйяшлыг йолуна дүшəрəк, буржуазияя мəхсус бир сыра башга чиркин сифəтлəри дə өзүндə ҹəмлəшдирир. Онун оғлу Əшрəф исə, бə'зи ишлəрдə ата-бабасыны да керидə гоюр. О өз маҹəрачулуғунда, өз вəһши эһтирасында, позғунлуғунда даһа «ҹəсарəтли» вə фəалдыр. Бир гəдəр мəрдумкириз олан бабасындан, тəкҹə Бакыда, гумарханаларда кеф чəкəн атасындан фəргли олараг, Əшрəф «Москва отелиндə», опера театрында, рус аилəлəриндə дə көрүнүр вə ағалыг эдир.

Заман кечдикҹə Бакы буржуазиясынын даһа түфейли, даһа позғун һала дүшдүйүнү көстəрəн Шаиг бу паразитизмин сəбəбини, чох доғру олараг, хүсуси мүлкиййəтдə, мал-дөвлəтдə вə идеалсызлыгда көрүр. Бу фикри язычы повестин бир ериндə белə ифадə эдир: «Дəрслəринə о (Əшрəф—*ред.*) ялныз анасы Мəрйəми бəхтияр яшатмаг үчүн чалышырды. Инди дəрслəрин чəтинликлəринə, мəктəбин она зиндан кими көрүнəн һəятына нə үчүн вə ким үчүн дөзəҹəкди? Атасынын сəрвəти түкəнмəз бир дəниздир. Бу янлыш мүһакимə ону йолундан аздырмыш, гаранлыг, учурумлу йоллара сапдырмышды». Əшрəф йолдашы Əһмəдлə бирликдə Москвая, университетдə охумаға кедир; амма чох кечмəдəн тəһсилини ярымчыг гоюб, əйяшлыға гуршаныр. Мəктубларында оғлуна «ҹаныны чох үзмə», «кефдəн галма» кими сөзлəр язан вə һəр дəфə дə ики мин манат хəрҹлик көндəрəн атасы Аға Мүрсəлин бу ишдə она чох пис тə'сири олур.

Бүтүн əсəр бою Шаиг охучунун нəзəринə чатдырмаг истəйир ки, һачыкəримлəр, ағамүрсəллəр, əшрəфлəр ҹəмиййəти гурд кими ичəридəн ейəн түфейлилəрдир. Бу ағалар өзлəри вурушма вə дидишмə илə долу бир аилə һəяты кечирдиклəри кими, өзкəлəрин дə өмрүнү зəһəрлəйирлəр. Онлар гəдəм гойдуглары ерə позғунлуг вə өзбашыналыг, əллəри чатан адама сағалмаз хəстəлик вə дəрд кəтирирлəр. Аға Мүрсəлин арвады Мəрйəм һүгугсуз, фəрəһсиз һəятдан өлүм ятағына дүшүб, «вəрəм пəнҹəсиндə яралы гуш кими чырпыныб» мəһв олур. Əшрəф узун заман гейрəтли, чалышган Əһмəди йолдан чыхармаға чалышыб, ахырда мəгсəдинə наил олур. О, «һəятында биринҹи дəфə олараг севмəйə башлаян» Сонанын «дағ чешмəси гəдəр саф гəлбинə» өз «кирли əлини» узадыр.

Вахтилə Аға Мүрсəлин һесабдары олан Андрей

Иванович «кичик бир мә'мурийјәтдән алдығы аз маашла бөјүк аиләни зор-күч идарә едә билирди». Намуслу мә'мурун бачысы гызы көзәл Елена да дајысы кими үрәји тәмиз бир адамды. Әшрәф ону өз гызыллары, һәдијјәләри, јағлы дилләрилә алдадыб позур. Иш о јерә чатыр ки, әввәлләр тәвазө'кар бир гыз олан Елена Әшрәфлә достлашандан сонра өзүнү Франса императору IV Лүинин модапәрәст гызына охшатмаға чалышыр...

Ешгә-мәһәббәтә вә аиләјә бир әјләнчә кими бахан Әшрәфин гадынлара мүнасибәти хүсусилә ијрәнчдир. Буну о өзү дә Сона илә бир сөһбәтиндә е'тираф едир. Әшрәф бу фикирдәдир ки, куја «гадында ешг олмаз, еһтирас олар».

Бу кими буржуа әхлаг нормаларынын нәтичәсидир ки, Әшрәф өз меһрибан арвады Сонаны јанына салыб театра, кинода, мүсамирәјә апармағы шә'нинә кәсир билдији һалда, әхлагсыз светланаларын өнүндә диз чөкмәкдән чәкинмир. О, тәмиз гәлбин мәһәббәтини кирли гәлбин еһтирасына гурбан верир. Лакин һәјатын, ичтимаи инкишафын күчү даһа бөјүк, мәнтиги даһа сарсылмаздыр. Һәјатда олдуғу кими, Шаигин әсәриндә дә чаниләр чәзасыз галмырлар. Мүрсәл вә Әшрәфин агибәти Бакы буржуазијасы үчүн характерик олан ачы, фәрәһсиз һәјат сәһнәләрилә верилир. Әјјашлыг вә әхлагсызлыг атаны да, оғулу да бир шәхсијјәт кими фәлакәтә апарыб чыхарыр.

Јазычы тәсвир едир ки, позғун һәјатын нәтичәси олараг, һәм чисмани, һәм дә мә'нәви чәһәтдән сүгута уғрамаг буржуа сәрвәтдарлары үчүн лабүддүр. Повестин ахырында һәјат вә сәрвәт Аға Мүрсәлин «нәзәриндә өз әһәмијјәтини итирмәјә башлајыр». Артыг «күнләр, саатлар она узун вә јоручу көрүнүрдү. Һәјатда ону севиндирәчәк бир идеал јох иди. Һәр шеј она гаранлыг, һәр шеј она шүбһәли вә думанлы көрүнүрдү». Онун өлүмү әсәрдә типик бир шәраитдә көстәрилир. Аға Мүрсәл клубда «бир әлилә гәдәһи додагларына көтүрдүјү, о бири әлилә дә карты ачмаг истәркән үрәк партламасындан өлүр».

Әшрәф дә тәхминән ејни вәзијјәтә дүшүр. Кечәләрини сәһәрә гәдәр кефдә, «шансанетка» илә кечирән Әшрәф бу күзәрандан чох тез безиб: «Бу да һәјатмыдыр?»—дејә мырылданыр».

Јазычынын бүтүн әсәр боју мүхтәлиф образлар вә һадисәләр васитәсилә ифадә етдији икинчи мүһүм фикир бундан ибарәтдир ки, инсан һәјатынын шәрәфи, мә'на вә көзәллији, һәр шејдән әввәл, онун бөјүк ичтимаи идеалларла кечмәси, инсанын даим идеала доғру чан атмасыдыр. Вәтәнин, халгын гејдинә галмадан, тәрәггијә хидмәт етмәдән өз еҝоист мәнлијинә гапылыб галанлар, һәјаты мешшанчасына зөвг-сәфаја гурбан верәнләр анчаг нифрәтә лајигдирләр. Чәмијјәтдә бу чүр обывателләрин сајынын мүмкүн гәдәр аз олмасына чалышмаг, мешшанлыг кими ичтимаи хәстәликләрә вә онлары доғуран сәбәбләрә гаршы амансыз олмаг, мүәллифә көрә, әсәрин икинчи гисм «гәһрәманларынын», Зәки вә гисмән дә Мәһәррәм әми кими адамларын вәзифәсидир.

Ағыллы бир чаван олан Зәкинин көрүшләри Москвада инкишаф едәрәк, вәтәндашлыг идејасы вә һиссләрилә бирләшир. О, Әшрәф кими јашыдларынын һәјат тәрзини писләјәрәк, онларын тутдуглары мешшанлыға нифрәт охујур:

«—...јанылырсан. Инсана һәјаты севдирән, ону шәнләндирән мүбаризәдир... Әјјашлығын сону јорғунлуг вә сәфаләт, сәфаләтин сону һечлик вә фәлакәтдир!».

Мүәллиф Зәкинин характериндәки мүсбәт чәһәтләри әсасән онун Москвада сосјалистләрә јахынлашмасы, ја онларла әлагәјә кирәрәк, кизли тәшкилатларда чалышмасы илә изаһ едир. Зәки халгын азадлығы јолунда мүбаризә апаранлар сырасында вурушур.

Повестин ахырында охучу Зәкинин тәрчүмеји-һалынын вә характеринин ән әсас чәһәти олараг

онун ингилаби ишдә әмәли иштиракы илә таныш олур. Зәки Иран «Әдаләт» тәшкилаты илә әлагә сахлаян ингилаби тәшкилатын ән фәал үзвләриндән бири кими мүбаризәләрдә ҹошгунлугла иштирак эдир.

Әсәрин сон сәтирләриндә эпизодик типләрдән бири Зәкинин Иран ингилабы ҹәбһәсиндә һәлак олдуғуну хәбәр вердикдән сонра, мүәллиф Зәки илә Әшрәфин өлүмүнү мүгайисә эдәрәк, санки повестә екун вурур: «...Бәли, Әшрәф дә өлдү, Зәки дә. Анчаг о, юбка гурбаны, бу исә азадлыг вә ингилаб гурбаны олду». Бир аз ашағыда биз Зәкинин сон нәфәсиндә дә: «Азадлыг, азадлыг, азадлыг!»—дейә, һәята көз юмдуғуну өйрәнирик.

Һәрчәнд бир ингилабчы образы олмаг э'тибарилә Зәкинин фәалиййәтиндә вә характериндә онун дөврү үчүн типик сайыла билмәйәҹәк моментләр, бир гәдәр дә схематизм вардыр; язычы онун ингилаби мәгсәдлә чар хәфиййә идарәсиндә ишләдиййини көстәрир. Зәки террор йолу илә мүбаризә апарыр. Бунунла бирликдә Шаиг өз мүсбәт гәһрәманыны йүксәк арзуларла яшаян, вәтәнпәрвәр, ҹошгун мүбаризләрин образы кими охуҹуя севдирә билир.

Шаигин ялатдығы образлар ичәрисиндә характери әввәлдән мүәййән бир хәтт үзрә инкишаф эдән, я мүсбәт, я да мәнфи гүтбә мәнсуб адамлар олдуғу кими, зиддиййәтли характерә малик адамлар да вардыр. Мәһәррәм әми вә Әһмәд сонунчулардандыр.

Етим, кимсәсиз бир чаван олан Әһмәд бөйүк фәдакарлыгла университет гуртарыб, мүһәндис диплому алыр. Али мәктәбдә охудуғу илләрдә онун нәчиб фикир вә дуйғулары варды. Москвадан көндәрдийи бир мәктубда ана дили һаггында яздығы сөзләр буна мисал ола биләр: «Ана дили—дейирәм,—ана, ана! Уф! Нә гәдәр севимли, нә гәдәр дадлы бир кәлмә!..». Лакин Бакыя гайыдандан вә эвләнәндән сонра Әһмәдин виҹданлы һәят йолу кетдикҹә өз истигамәтини дәйишир. Һаҹы Юнисин гызы Рәмзиййә илә эвләндийи, арвадынын дайысы Искәндәрбәйин беш отағына саһиб олдуғу күндән, элә бил, онун чархы чеврилир, үзү дөнүр. Ондакы бу дәйишмәни тәсвир эдәркән язычы белә бир эл мәсәли ишләдир: «Алышмыш гудурмушдан яман олур». Әшрәфин тәһрикилә Әһмәд дә тәмиз аилә һәятыны атараг, казинолара, позғун әйләнҹәләрә алышыр. Аз сонра о, бу йолдан узаглашса да, инди даһа эйбәҹәр бир мәгсәд далынча кедир: «Шәһәр думасында ән мүһүм бир шө'бәйә сәдр» тә'йин эдилән Әһмәд инди «бөйүк мүлкәдар вә сәрвәтдар олмаға чалышыр».

Мәһәррәм әминин һәят йолу вә характери дә өзүнәмәхсус зиддиййәтләрдән азад дейил. Әсәрин сүжет хәттиндә мәркәзи ерләрдән бирини тутан Мәһәррәм әмийә охуҹу илк дәфә күчәдә, надинҹ Әшрәфи данлаянда раст кәлир. Сонра тәдриҹлә мүәллиф гәрибә хасиййәтли бу гоҹанын башга образлардан чох сечилән биографик вә мә'нәви хүсусиййәтләрини тәсвир эдир. Мә'лум олур ки, ушаглығында, моллаханада охуюб, кәнҹлийиндә фәһләлик эдән, бир мүддәт дә русча тәһсил алан Мәһәррәм әми энишли-йохушлу бир йол кечмишдир. О, «Петербургда... там гырх ил тиҹарәтлә мәшғул олмушдур». Өмрүнүн бир һиссәсини дә о, Кәнҹә вә Бакыда кечирир. Лакин һарда олурса-олсун Мәһәррәм әми буржуа маарифпәрвәрләринә мәхсус көрүшләр, бә'зән дә халгын, тәрәггинин, габагҹыл мәдәниййәтин мәнафеинә көрүлән ишләр тәрәфдарыдыр. Повестин бир чох ерләриндә о, ҹаванларда «халгы вә вәтәни севмәк үчүн дәрин бир һисс оятмаг истәйир». Гоҹанын фикринә көрә, һәр бир фәрд, һәр бир вәтәндаш «мәнсуб олдуғу ҹәмиййәт, яшадығы мүһит вә өлкә» үчүн файдалы, виҹданлы адам олмаға чалышмалыдыр. О өзү дә һәмишә мәһз белә бир адам олмаг арзусу илә яшайыр. Петербургда олдуғу заман Мәһәррәм әми азәрбайҹанлы тәләбәләрә мадди вә мә'нәви ҹәһәтдән көмәк эдир, ушагларда мәктәбә, элмә, маарифә һәвәс

оятмаға чалышыр, «Әкинчи», «Кәшкүл» кими гәзетләрин чыхмасыны севинчлә гаршылайыр, доғма Азәрбайчан дилини вә әдәбийяты өйрәнмәйә чағырыр. Бу кими сифәтләр чаһил вә надан адамлары она гаршы галдырыр. Наданлар она «Рус Мәһәррәм», «Газ отаран рус» кими ләгәбләр гоюрлар; ушаглары мәктәбә гоймағы мәсләһәт көрәндә ону сөйүб, гапыдан говурлар.

Етим вә кимсәсиз Әһмәд өзүнү дүнянын ән бәдбәхт адамларындан бири, Лермонтовун «Мтсыри»си кими бир гәриб һесаб эдәрәк, гүссәләндийи заман, Мәһәррәм әми она тә'сирли дил илә беләә хитаб эдир:

«— Оғлум, етимлийин, кимсәсизлийин һәр үзүнү көрмүш, һәр ачысыны дадмысан. Унутма ки, бизим халгымыз, вәтәнимиз сәндән даһа етим, даһа кимсәсиздир! О сизинлә бөйүйәчәк, чанланачаг вә шәнләнәчәкдир».

«Халгын истедадына», кәнчлийин гүввәсинә инамла бахан бу гоча бир аз ашағыда чәмиййәтин ишыглы сабаһы һаггында хәял бәсләйәрәк дейир: «Бу фыртыналы дәнизин гудурмуш далғалары ағзындан кәмимизи анчаг бу кәнч сүканчылар саламат саһилә чыхарачаг!».

Әсәр бою һисс олунур ки, Шаиг ичтимаи-сияси көрүш даирәси мәһдуд олан, халга кифайәт гәдәр яхынлаша билмәйән, әмәли фәалиййәтиндә зәифлик көстәрән Мәһәррәм әмини әсас э'тибарилә бир мүсбәт образ кими вермәк истәйир. «Там гырх ил тичарәтлә мәшғул олмуш» бу гочаны, ән нәһайәт, мадди чәтинлик ичиндә, «кичик бир отаға сығынан» көстәрмәси язычынын Мәһәррәм әмийә рәғбәтини бир даһа нәзәрә чарпдырыр.

Лакин мүәллифин истәйиндән асылы олмаяраг, Мәһәррәм әми камил мүсбәт образ сәвиййәсинә чатмамышдыр. Бунун бир сәбәби, онун мүтәрәгги ичтимаи гүввәләрлә әлагәсинин әсәрдә реалистчәсинә верилмәмәсидирсә, дикәр сәбәби дә Мәһәррәм

эминин көрүшләринин мәһдудлуғу, онун мүбаризә һәдәфләринин айдын вә дүзкүн тәсвир олунмамасыдыр. Шаиг өз гәһрәманы үчүн бу һәдәфләрин әсасән Иран шаһындан, султан Әбдүлһәмиддән, бир дә фырылдагчы руһанилардән ибарәт олдуғуну көстәрдийи заман, гәһрәманын тутдуғу идея хәттинин ону чох да узаға апара билмәйәчәйи тамамилә айдынлашыр. Нәһайәт, Мәһәррәм әми илә әлагәдар сәһифәләрдә реализми, һәятилийи зәифләдән сәбәбләрдән бири дә мүстәгим характеристикаларын чохлуғудур. Сүжет инкишафыны хейли ләнкидән, әсәри бир гәдәр гурулашдыран бу чүр характеристикалар әсасән Мәһәррәм эминин ичтимаи, игтисади, сияси вә мәдәни һәятла марагланыб мәшғул олдуғуна даир һөкмләр шәклиндә галыр, һәяти тәсвирләрлә әяниләшдирилмир.

Повестин идея мәзмунунда, сүжетиндә, образларында нәзәрә чарпан вә бир дәрәчәйә гәдәр әсәрин үслубуна, дилинә дә мәнфи тә'сир көстәрән бә'зи гүсурлар, әлбәттә, Шаигин реалистчәсинә тәсвир этдийи бир чох һәят ләвһәләрини гиймәтдән сала билмәз. «Әсримизин гәһрәманлары» Азәрбайчан бәдии нәсриндә буржуа мүһитинин чиркинликләрини гырмачлаян, мүәййән тәрәггипәрвәр фикирләр ифадә эдән әсәрләрдән биридир.

* * *

XX әср Азәрбайчан әдәбийятында тәк-тәк язычы тапмаг олар ки, тәбиәти Шаиг гәдәр севсин, Шаиг гәдәр тәсвир этсин. Бу чәһәтдән анчаг Сәһһәт вә Сүлейман Сани она яхынлашырлар. Хырда лирик шеирләриндән тутмуш повест вә һекайәләринәдәк Шаигин онларла әсәриндә тәбиәт мәнзәрәләри әсас, бә'зән исә еканә чәһәтдир. Бу хүсусиййәт язычынын совет дөврүндә яратдығы әсәрләрдә дә көрүлмәкдәдир. Тәкчә шеирләриндә дейил, һәтта һекайәләриндә дә тез-тез язычы һадисә вә инсанлары тәбиәтлә бағлайыр. «Гыш кечәси», «Бәхтсиз рәфигәмә», «Чөрәк дәрди», «Әмәк пәрисинә» шеирләриндә олдуғу

кими, «Мәктуб етишмәди», «Интиһармы, яшамагмы?» һекайәләрини дә Шаиг пейзаж тәсвирилә башлайыр. «Көбәләк» вә «Пирин кәрамәти» һекайәләринин исә һәм әввәли, һәм дә сону муәййән тәбиәт мәнзәрәсиндән ибарәтдир.

Буну язычынын композисия гурма ишиндә екнәсәглик, екрәнклик кими баша дүшмәк сәһв оларды. Тез-тез пейзажлара мурачиәт этмәси Шаигин тәбиәтә мүнасибәтилә әлагәдар бир мәсәләдир.

Шаиг тәбиәти нечә дәрк эдир, нечә тәсвир эдир?

Әдибин айры-айры әсәрләриндән, ярадычылығынын мүхтәлиф дөврләриндән бәһс эдәркән, бу суала да башга-башга чаваблар вермәк лазым кәлир.

Ингилабдан әввәлки илләрин мәһсулу олан әсәрләрдә тәбиәт Шаиги ән чанлы, ән чазибәдар бир аләм кими марагландырмагдан әлавә, каһ онун лирик гәһрәманы үчүн ичтимаи фыртыналардан сығыначаг ери олмуш, каһ да бу гәһрәманын өзү кими дәрдли бир аләм... Даһа доғрусу, бу дөврүн шеир вә һекайәләриндә тәбиәт эшги әсас э'тибарилә романтизмә мәхсус олан бир һисс, романтикләрдә тәсадүф эдилән мә'нәви-психоложи бир хүсусиййәтдир.

Тәк-тәк һалларда шад верилән яшыл, көзәл баһар лөвһәләри истисна эдиләрсә, Шаигин әсәрләриндә тәбиәт чох заман булутлу, яғмырлы, туфанлыдыр. Язычынын кечәләрдән ән чох севдийи «мүзлүм кечә», фәсилләрдән ән чох хошладығы «сон баһар», гушлардан ән чох вурулдуғу «тәнһа» гуш, ағачлардан ән чох тәрәннүм этдийи «хәзан» ағачларыдыр...

«Бир гуш», «Фидан», «Ики гырланғыч», «Бир улдуза», «Сон баһар», «Гыш» кими шеирләрдә башлыча мотивләр тәнһалыг, шикайәт, фәряддыр. Шаигин тәсвириндә «кетдикчә чошар, кәндини Күр дашлара чарпар», чөл-чәмәнин бүлбүлләри сусмуш, «рәнкин чичәкләри солмушдур», каинаты сис вә думан бүрүмүшдүр, гос-гоча бир ағач чөлдә ерә сәрилиб сәрникун олмушдур, Гаф дағынын тәпәси «гәм юрдудур» вә һ. б...

Тәбиәти бу шәкилдә дәрк этмәси Шаигин бәдии үслубуна, тәсвир васитәләринә, яратдығы образлара да эйни характер вермишдир. «Фәряд», «зүлмәт», «чәфа», «нәвайи-риггәтәфзa», «мөһнәт», «инләр», «думан», «әчәл» типли сөз вә ифадәләр буна яхшы мисалдыр. Хүсусилә «зүлмәт» образы Шаигин пейзаж лирикасында мәркәзи ерләрдән бирини тутур.

Пейзажлары белә бир шәкилдә тәсвир этмәсинин сиррини Шаигин көрүшләриндә вә бир шаир олараг сечдийи ярадычылыг методунда ахтармаг лазымдыр.

Тәбиәт Шаигин лирик гәһрәманыны һеч дә һәмишә өз-өзлүйүндә, чәмиййәтдән тәчрид эдилмиш, тохунулмаз бир аләм кими марагландырмыр. Дағлар да, чәмәнләр дә, көйләр дә, гушлар да чох вахт лирик гәһрәман үчүн бир сирдаш, бир һәмдәрд кимидир. Буну онун, мәсәлән, ағлар бир гуш һаггында дедийи сөзләрдә айдын көрмәк олур:

> О да даим мәним кими ағлар,
> Сапки руһумла ашиналығы вар.

Яхуд башга бир ше'рин эйни руһда олан сәтрини алаг:

> Нечин ол гушчуғаз көнлүм кими пабәди-мөһнәтдир?

Демәли, Шаигин чәкдийи тәбиәт мәнзәрәләри үзәринә гәм түлү, кәдәр өртүсү салан—лирик гәһрәманын өзүдүр, онун әһвали-руһиййәсидир; башга сөзлә, онун тәбиәтә өз дәрдли гәлбинин пәнчәрәсиндән бахмасыдыр.

Әкәр биз һәмин лирик гәһрәманын юхарыда тәһлили верилән шеирләрдәки никбин, мүбариз, һәтта бә'зән үсянкар фикир вә дуйғулары, тәрәггипәрвәр мейлләрилә таныш олмасайдыг, әкәр үмумиййәтлә Шаигин ярадычылығындакы башга мүсбәт ичтимаи идеаллар олмасайды, о заман онун тәбиәтә мүнасибәти пассив, күскүн, ачиз бир шәхсиййәтин мә'нәви-психоложи вәзиййәтиндән башга бир тә'сир ба-

ғышламазды. Лакин эйни мүəллифин бүтүн ярадычылығы фонунда көтүрүлəндə, бу пейзажлардакы кэдэрин өзүнүн дə мүсбəт мə'на дашыдығыны иддиа этмəк олар. Дүздүр, бурада мүчəррəд фикир вə һисслəр, думанлы тəсвирлəр дə вар; башга шеирлəрдəки индивидуализм мотивлəри бу əсэрлəрə дə яд дейил. Амма бу мəһдудлугла бəрабəр, һаггында бəһс олунан шеирлəрə, һəр шейдəн əввəл, зəманəдəн, буржуа-мүлкəдар мүһитинин чиркинликлəриндəн чана доюб, тəбиəтə үз тутан, онунла дəрдлəшəн бир сəнəткарын əсэрлəри кими гиймəт верилмəлидир.

Шаигин 1910-чу илдə яздығы мəшһур «Көч» һекайəси дə мəһз белə бир əсэрдир. Бу һекайəнин тəһлилинə кечмəдəн əввəл гейд этмəлийик ки, ушаглыг вə кəнчлик иллəринин, тəбиəт ағушунда баша вурдуғу күнлəрин хатираты Шаигин ярадычылығында чох гүввəтли излəр бурахмышдыр. «Көбəлəк» һекайəсиндə язычы бир заманлар Тифлисдəки «Кəнчə бағы»ндан алдығы тəəссүраты яд этмишсə, «Көч»дə дə о, Тифлис яхынлығындакы сəфалы Мухран яйлағыны хатырламышдыр. Лакин бу, мəсəлəнин ялныз биографик чəһəтидир. «Көч» язычынын ичтимаи көрүшлəрини вə мейллəрини экс этдирмəк нөгтейи-нэзəриндəн даһа характерикдир.

Шеирлəриндəн фəргли олараг, Шаигин бу һекайəсиндə бəдии боялар əсасəн əлван, ишыглы, парлаг олдуғуна көрə, бурада экс этдирилəн тəбиəт дə башга чүр көрүнүр. Əсэрин илк сəһифəлəриндəн ахыра дəк язычынын тəбиəтə валеһ олдуғуну, она вурулдуғуну һисс эдирсэн. Сүжетин сəмими, һəтта бир гəдəр садəлөвһ ушаглыг хатирəлəри үзəриндə гурулмасы һəмин тə'сири даһа да гүввəтлəндирир.

Əсэр шəһəрли оғлан кими характеризə эдилəн биринчи шəхсин дилиндəн нағыл олунур. Шəһəрин чан сыхычы мүһитиндəн «чичəклəр сəлтəнəти дейилмəйə лайиг бир ачыглыға» чыхдығы заман шəһəрли оғлан өзүнү дүнянын əн хошбəхт бир адамы саймаға башлайыр. О дейир ки, «бура көзəлди. Артыг шəһəрин тозлу, курултулу күчəлəриндəн, исти һавасындан гуртулмушдуг».

Əлбəттə, тəбиəт көзəлликлəринə садəлөвһчəсинə валеһ олан ушағын сөзлəри вə кечирдийи һисслəр гэтиййəн Шаигин бу əсэри язаркəн излəдийи мəгсəдлə эйнилəшдирилə билмəз. «Көч» тəбиəтə валеһликдəн əлавə, бир чох башга, даһа чидди һисслəри вə фикирлəри экс этдирир.

Бир аз əввəл көрдүйүмүз кими, бурада да тəбиəт мəнзэрəлəринин өзү ичтимаи мə'ная маликдир. Кəнди шəһəрдəн үстүн тутмаг «Көч»үн идея мəзмунунда əн əсас чəһəтлəрдəн биридир. Бурада биз Шаигин романтик фикир вə дуйғуларынын ени бир тəзаһүрү илə гаршылашырыг. Буржуа шəһəр мүһитилə барыша билмəйиб, бу мүһитдə əсэблəринин кəркинлəшдийини дуян эдиб «Көч» əсэрини язмагла тəбиəтə тəрəф үз тутурса, буну шəһəрдəки ичтимаи эдалəтсизлийə гаршы пассив э'тираздан башга бир шей адландырмаг олмаз.

Һекайəнин икинчи сəһифəсиндə яйлаға көчəнлəрин шəһəрдəн айрылыб тəбиəт ағушуна кирдийини тəсвир эдəркəн Шаиг өтəри бир мотив олараг, бу ерлəрин əмəкчи адамларындан, онларын ишиндəн данышыр. Бурада «чүтчүнүн шəргиси, табур кими сыра-сыра дүзүлмүш өкүзлəрин патыртысы, котанларын хышыртысы, гырманчларын шатыртысы бир-биринə гарышмышдыр». Лакин «Көч»дə бу, инсан əмəйини, иш просесини тəсвир эдəн еканə вə эпизодик бир лөвһəдир. Бундан сонра таныш олдуғумуз Кəрим баба, Айрым гызы, чобан Оруч вə башга кəндли образларынын ичтимаи мүнасибəтлəриндəн, һəятындан чох аз сөһбəт кедир. Проф. Мир Чəлал дүз дейир ки, ялныз тəбиəти йох, бурадакы инсанлары, көчəри кəндлилəри дə чох саф, тəмиз, бəхтияр тəсвир эдəн «эдибин боялары һəгиги, тəбии олса да, биртəрəфлидир. Əширəт һəятынын, һəмин о Кəрим бабаларын, Айрым гызларынын, чобан оручларынмин бир дəрди варды ки, Шаиг бу һекайəдə ондан

сәрфи-нәзәр эләмишдир»[1]. Бир язычы олараг, Шаигин диггәтини чәлб эдән XX әсрин әмәкчи, вурушан кәндиндән даһа чох, өз сүкунәти вә тәбии көзәллийилә чазибәдар олан кәнддир.

Бу мәһдуд чәһәтилә бәрабәр, «Көч»үн истәр мәзмун, истәрсә дә бәдии сәнәткарлыг нөгтейи-нәзәриндән бир чох мүсбәт хүсусиййәтләри вардыр. Һекайәдә тәрбийәви-идрак чәһәтиндән мүсбәт хүсусиййәтләр—мәрдлийи, горхмазлығы тәрәннүм этмәкдән, тәбиәтин рәнкарәнк лөвһәләрини көстәрмәкдән, гушлара, йыртычы вә эв һейванларына даир мараглы мә'луматлар вермәкдән, тәбии һадисәләрин тәсвириндән ибарәтдир.

Шаиг бүтүн өмрүнү дағларда, мешәләрдә, булаглар башында кечирән Кәрим баба вә Айрым гызынын, бу зарафатчыл, сәмими әр-арвадын һәятыны хүсуси бир мәһәббәтлә тәсвир эдир. Пешәси чобанлыг олан алтмыш яшлы Кәрим бабанын һәятында вә характериндә патриархал-феодал кәндлийә мәхсус кейфиййәтләрлә бәрабәр, халгын нәчиб сифәтләри, көзәл адәт-ән'әнәләри, халг мүдриклийи вә һазырчаваблығы да вардыр. Охучу Кәрим баба илә онун гочалығында таныш олур. Инди бир гәдәр йорғун, тәнбәл вә лаубалы көрүнән бу гоча өз чаванлыг хатирәләрилә һаглы олараг фәхр эдир. Өзү дейир ки, «икид бабадан икид оғула бир түфәнк, бир дә ат галар», мәним дә атам өләндә бунларын һәр икисини оғлуна ядикар гоюб кетмишдир. Кәрим баба бүтүн маһалда өз овчулуғу илә мәшһурдур. О, чаванлығында һәтта пәләнклә вурушмалы олмушдур. Лакин бүтүн һәятында, о чүмләдән овчулугда да Кәрим бабанын өзүнәмәхсус аләми вар. Пәләнклә вурушуну нағыл эдәркән о дейир ки, инәк парчаламыш олан бир пәләнки узун тәдбирдән сонра вурмушдум. «О, ики-үч аддым мәндән аралы бир гара тикан колу янында йыхылыб нәрилдәйирди. Ики дәгигәдән сонра чаныны тәслим этди. Яхынлашдым. О, икид һейваны өлдүрдүйүмә пешиман олдум; гәлбим юмшалды, көзләрим яшарды. Түфәнки бир тәрәфә атыб, гаршысында диз чөкдүм. Башыны голларым арасына алыб, үзүндән-көзүндән өпдүм». Икид пәләнкин барәсиндә бу дил илә данышан Кәрим бабанын «горхаг, тамаһкар, хаин» гурдлары исә көрмәйә көзү йохдур.

«Көч»үн ән орижинал образы олан Айрым гызы характерчә Кәрим бабадан да мараглы вә чанлыдыр. Онун симасында Шаиг Азәрбайчан гадынларына мәхсус бир сыра көзәл сифәтләри тәчәссүм этдирмишдир. Әсәрин «Айрым гызы» һиссәсиндә охучусуну бу образла таныш этмәйә башлаян мүәллиф онун һаггында мүсбәт эпитет вә истиарәләр ишләдир: «Бу чалышган, намуслу гадынын үзүндә эркәкләрә мәхсус бир һейбәт парлайырды». Бир аз ашағыда: «Күндүзләри бир яндан бизим эвдә чалышыр, чапалайыр, бир яндан да өз эвинин ишләрини көрәрди. Ормандан шәлә-шәлә одун дашыйыр, сач асыр, чөрәйини пиширир, инәкләрини, гоюнларыны сағыр, нәһрә чалхайыр, яғ-пендир тутур вә йорулмаг нә олдуғуну билмирди». Чалышганлығы вә мәрдлийилә эл арасында «пәһливан гадын» адыны алан Айрым гызынын һәяты, сөзү, һәрәкәт вә рәфтары охучуда мәһәббәт оядыр.

Һекайәнин айры-айры ерләриндә халг юмору үнсүрләриндән истифадә эдилмишдир ки, бу чәһәт сүжет инкишафынын һәяти, тәбии һал алмасында аз иш көрмүр. «Оба», «Алачығымыз», «Айрым гызы», «Ики пәһливан» адлы һиссәләрдә Кәрим баба вә Айрым гызынын өзләри вә бир-бири һаггында зарафатяна дедикләри сөзләр буна мисал ола биләр. Үмумиййәтлә, әсәри чазибәли бир үслубда язан Шаигин сөзләри бу юмористик моментләрдә даһа чанлы, даһа сәмимидир. Бурада о, «айыбыны ер өртсүн!», «мәним кими кишинин элә дә арвады олмалыдыр», «элә бил ки, мәнә баш кәтирмишдир»,

[1] Мир Чәлал. Азәрбайчанда әдәби мәктәбләр (1905—1917), докторлуг диссертасиясы, сәһ. 439.

«енистмә, бығыбурма оғланлар», «чаныныз үчүн» кими халг ифадәләринә тез-тез мүрачиәт эдир.

«Көч»дә яйлаг мәишәти, алачыглар, гызылгушлар, ушаг әйләнчәләри Шаигә мәхсус ширин тәһкийә йолу илә верилмишдир. Язычы дағда-дашда кәзиб динчәлән ушагларын оюнларыны, чийәләк вә моруғ йығыб емәкләрини, сүмсү чалмаларыны тәсвир эдир; «чобан көпәйи», «гоюнларын хырт-хырт отламасы», «гуш балаларынын чик-чик эдиб, кичик ганадларыны» ойнатмасы һаггында бир-бириндән марагллы әһвалатлар верир.

«Яғыш» һиссәсиндә халгын һәят тәчрүбәсиндән кичик бир нүмунә кәтирән язычы нағыл эдир ки, күнләрин бириндә сөһбәт заманы Кәрим баба әлилә көйдәки гара булуту көстәриб деди: «Бахын! О илан гуйруғу кими гара булуту көрүрсүнүзмү? Чох зиянкар булутдур. Бу, зиянсыз кечмәйәчәк». Элә дә олур. Аз сонра элә шиддәтли бир яғыш башлайыр ки, алачыглары сел бүрүйүр.

«Көч» һекайәсилә Шаиг XX әср Азәрбайчан әдәбийятында ени руһда сәсләнән орижинал бәдии нәср дилинин нүмунәсини вермишди. Лирик һашийәләр, гәт'ләр вә бәдии нидалар «Көч»үн тәһкийә үсулуна эмосионал гүввә, хүсуси бир ширинлик вердийи кими, ону һәмин дөврүн бир чох башга нәср әсәрләриндән дә фәргләндирирди. Өз үслубу вә дили э'тибарилә «Көч» XX әср Азәрбайчан бәдии нәсринин классик нүмунәләриндән олан «Почт гутусу», «Гурбанәли бәй» (Ч. Мәммәдгулузадә), «Бомба», «Чәһәннәм мәктублары» (Ә. Һагвердиев) кими әсәрләрдән хейли сечилирди. Үслубча Шаигин әсәринин фәргләндиричи хүсусиййәти әсасән онун һисси, сентиментал бир дилдә язылмасындан, һадисә, характер вә тәбиәт тәсвирләри ичәрисиндә лирик һашийәләрин верилмәсиндән ибарәтди. «Көч»үн сонлуғуну тәшкил эдән ашағыдакы парча бүтүнлүклә Шаигин һекайәси үчүн характерик олан бир үслубда гурулмушдур: «Кәнд һәятында, тәбиәтин о зәнкин вә кениш гучағында нә гәдәр чанлы лөвһәләр, унудулмаз хатирәләр вардыр! Ушаглыгдан гәлбимин дәринликләринә көмүлмүш, екрәнк олмаян, о гиймәтли вә силинмәз хатирәләр!..».

Бир яндан «Мәктуб етишмәди» вә «Әсримизин гәһрәманлары», о бири яндан да «Көч» мүәййән спесифик хүсусиййәтләрилә бәрабәр, Шаигин нәср ярадычылығында идея вә үслуб чәһәтиндән бир-биринә яхын олан әсәрләр иди. Бунларда язычынын һуманизми, садә адамлара мәһәббәти, хүсуси мүлкиййәтчи чәмиййәтә гаршы дәрин гәзәби, пейзаж тәсвирләринә, халг юмору хүсусиййәтләринә вә лирик һашийәләрә күчлү мейли айдын сурәтдә өзүнү көстәрирди.

Бу хүсусиййәтләр Шаигин «Интиһармы, яшамагмы?» (1910), «Көбәләк» (1912), «Пирин кәрамәти» (1912), «Дәйәрли бир хатирә» (1914) кими һекайәләриндә дә мүшаһидә эдилир.

«Интиһармы, яшамагмы?» һекайәси XX әср әдәбийятында халглар достлуғу мөвзуунда язылмыш әсәрләрдән бири кими хүсуси гиймәтә маликдир. Ермәни Аванес илә азәрбайчанлы Аслан арасындакы меһрибан вә сәдагәтли достлуғун тимсалында Шаиг ики халгын әсрләрдән бәри давам эдиб кәлән тарихи достлуғуну чанландырмышдыр. Гоншусу Аванес ағыр күндә Аслана әл тутдуғу кими, Аслан да өлүм аяғында олан, Күрдә батан досту Аванесин көмәйинә етиб, ону далғаларын пәнчәсиндән хилас эдир. Аванес бир аз өзүнә кәлдикдән сонра достуна миннәтдарлыг эдәрәк дейир: «Аслан, әсрләрдән бәри биз динайры гардашыг. Сән гардашлыг вәзифәсини лайигинчә ифа этдин. Бир инсанын һәятыны тә'мин этмәк, она ени һәят бәхш этмәк! Бундан бөйүк нә ола биләр? Өмрүм олдугча сәнә... миннәтдарам». Өз сырасында Аслан да бу сөзләрә мә'налы бир чаваб верир: «Мәнчә бизи гуртаран нә сәнсән, нә дә мән; биздә олан вәтәндашлыг вә гардашлыг һиссидир. Һәр икимиз о өлмәз һиссә миннәтдар олаг!».

«Өлмәз һисс»!

А. Шаиг халглары бир-биринә яхынлашдыран,

бир-биринә дост вә меһрибан едән һиссә бу ады верир.

Ушаг икән гоншуларындакы Ризванын Күр дашгыны вахты бир күрчү аиләсини хилас етмәсинин шаһиди олан Шаиг «Интиһармы, яшамагмы?» һекайәсиндә һәмин һадисәни Асланла Аванесин гаршылыглы достлуғу шәклиндә яхшы мә'наландырмышдыр.

«Көбәләк» вә «Пирин кәрамәти» һекайәләри үслубча язычынын башга нәср әсәрләриндән өз сатирик хүсусиййәтләрилә сечилмәкдәдир. Бу һекайәләрин әввәлиндән ахырынадәк мүәллифин һәятдакы мәнфи, ейбәчәр һаллара барышмаз мүнасибәт бәсләдиййини көрүрүк. Лирик шеирләриндән чохунда вә бә'зи нәср әсәрләриндә мүчәррәд хәялллара далан, думанлы романтика сәмаларына көз дикән язычынын бу һекайәләрдә реализмә доғру чидди мейл етмәкдә олдуғу бир даһа һисс олунур. «Мәктуб етишмәди», «Әсримизин гәһрәманлары», «Әкинчи вә хан» мүәллифи өзүнүн реал варлыға, торпаға даһа чох гиймәт вердиййини «Пирин кәрамәти» һекайәсиндә даһа айдын нәзәрә чатдырыр. Биринчи шәхсин дилиндән нағыл олунан бу әсәрдә мүәллиф гушлара һәсрәт чәкән вә «уча дағлар башындакы булутлара гарышмаг» истәйән досту илә сөһбәтини тәсвир едәрәк языр:

« — Каш ки, биз дә о гушлар гәдәр мәс'уд олайдыг, ганадланараг бу гаршыдакы уча дағлар башындакы булутлара гарышайдыг...

— Йох, достум, мәним үчүн бурасы даһа хошдур. Зира ки, о рүтубәтли булутлар ичиндә бу рәнк вә ләтафәти, зөвг вә сәадәти тапмазсан!..».

«Пирин кәрамәти» һекайәсилә «рүтубәтли булутлар»дан икраһ етдиййини, реал зәминәйә үстүнлүк вердиййини билдирән Шаиг ону да көстәрир ки, һәятда бир чох аличәнаб адамлар авамлыг, дини-мөвһумат вә көһнә адәт-ән'әнәләр нәтичәсиндә чыхылмаз фәлакәтләрә мә'руз галырлар. Язычынын сәмимиййәтлә тәсвир етдийи Әһмәд аға дини-мөвһумата алданмасы вә ирадәсизлийи үзүндән «Пирһәсән» пиринә «сағ кедиб, өлү гайыдыр». Һекайә яланчы пирләрә, нәзир-нияза, дуа-чадуя гаршы нифрәт оятмагла бәрабәр, дини мөвһумата алданыб, өзүнү бәлая саланлары да кәскин сурәтдә писләйир.

Беләликлә, Шаигин нәср әсәрләри онун сонракы ярадычылығында даһа да инкишаф едиб тәкмилләшән бир чох реализм кейфиййәтләрилә мейдана чыхмышды. Драматуржи вә шеир ярадычылығы кими, язычынын нәсри дә кет-кедә даһа долғун ичтимаи мәзмун алмыш вә совет дөврүнүн тәләбләринә уйғун ени мүсбәт кейфиййәтләрә малик олмушдур.

7. УШАГЛАРЫН СЕВИМЛИСИ

Шумагәдәр, беш даш, моча-моча, әл-әл үстә кимин әли?...

Көһнә Азәрбайчанда ушагларын оюн вә мәшғәләләри бунлар иди.

Кәнч нәслин, хүсусилә йохсул, әмәкчи балаларынын талеи нә чар һөкумәтини марагландырыр, нә дә буржуа-мүлкәдар ағаларын вечинә кәлирди. Онлар бөйүкләри еһтияч вә әсарәт мәнкәнәсиндә сыхдыглары кими, халгын еничә дил ачан, еничә дуюб дүшүнмәйә башлаян, охумаг, ойнамаг, әйләнмәк истәйән балаларыны да фәрәһсиз бир күзәрана мәһкум етмишдиләр. Ушаглар үчүн мәктәб, китабхана вә театрлар, китаб, гәзет вә мәчмуәләр йох дәрәчәсиндә иди. Ушаг евләри вә бағлары анчаг хәял олараг галмагда иди. Бунларын һамысынын ерини о заман моллаханалар тутурду. 1920-чи илдә тәкчә Бакыда 633 моллахана варды. Дөвләтин вә буржуа хейриййә чәмиййәтләринин ачдығы мәктәбләрә исә әсасән юхары силкдән чыхан ушаглар гәбул едилирдиләр.

Бу вәзиййәт халгын габагчыл оғуллары, өлкәнин тәрәггипәрвәр зиялылары үчүн бөйүк дәрд иди. Са-

бир вә башга сәнәткарлар: «Эй дәрбәдәр кәзиб үрәйи ган олан чочуг!»—дейә бир ата кими мәһкум вә бинәсиб ушагларын һалына галыр, дүшүнүр, чарә ахтарырдылар.

Ушаглар үчүн бәдии әсәрләр яратмаг, мәдәниййәт очаглары ачмаг тәшәббүсләри биринчи рус ингилабы илләриндә хүсуси бир гүввәт алды. Яваш-яваш ени мәктәбләрин сайы чохалмагда, ени дәрсликләр ярадылмагда, ушаг әдәбийяты күчләнмәкдә иди.

Кәнч нәслин тә'лим вә тәрбийәсилә гызғын мәшғул олан зиялылар сырасында мүәллим вә язычы Абдулла Шаиг чох фәал чалышырды. Онун бу саһәдәки фәалиййәтинин ән диггәтәлайиг хүсусиййәти чохчәһәтли, ардычыл, сәмәрәли олмасы иди.

1905-чи илдән сонра Шаиг ялныз бир мүәллим кими йох, эйни заманда, бир ушаг язычысы, дәрслик вә програмлар мүәллифи, ичтимаи-мәдәни хадим кими танынырды. О, Бакыда нәшр олунмаға башлаян «Дәбистан», «Рәһбәр», «Мәктәб» кими ушаг журналларынын ишиндә яхындан иштирак эдир. Бу журналларда онун «Чобан» п'еси, «Чүмәнин гәзәби» һекайәси вә башга әсәрләри чап олунур.

Азәрбайчан мүәллимләринин 1906 вә 1907-чи илләрдә Бакыда кечирилән ики гурултайы, бә'зи мәнфи чәһәтләрилә бәрабәр, маарифин инкишафына хейли файда вермишди. Икинчи гурултайын гәбул этдийи ана дили програмы әсасында «Икинчи ил» адлы илә ени дәрс китабы һазырлаян алты нәфәрлик мүәллимләр групунда Шаиг дә варды.

Ана дилиндән ени дәрслик чар һөкумәтинин учгарларда зорла руслашдырма сиясәти апардығы вә мүхтәлиф йолларла ерли мәктәбләрдән ана дилини сыхышдырдығы бир дөврдә һазырланырды. Бу һәмин дөвр иди ки, Гафгаздакы чар маариф идарәсинин рәсми көстәришилә Азәрбайчан мәктәбләриндә ана дили гейри-мәчбури дәрс һесаб эдилирди. Рус-татар мәктәбләриндә ана дили (о заманын термини илә: «тюземный язык») мүәллимләри дикәр мүәллимләрдән ики дәфә аз мәвачиб алырдылар.

Белә бир заманда өз халгыны, өз доғма мәдәниййәтини вә дилини севән габагчыл мүәллимләрдән ана дили вә Азәрбайчан әдәбийяты уғрунда мүбаризәдә фәдакарлыгдан башга, бир дә кениш билик вә бачарыг тәләб олунурду. Бу фәдакарлыг, бу билик вә бачарыг «Икинчи ил» (1908) мүәллифләриндә варды. Она көрәдир ки, онлар һәм билик вә методика чәһәтиндән, һәм дә ана дилини вә Азәрбайчан әдәбийятыны ушаглара севдирмәк нөгтейинәзәриндән о дөвр үчүн чох дәйәрли бир дәрс китабы яратмаға мүвәффәг олмушдулар. Китабда А. Сәһһәт вә А. Шаигин ушаглар үчүн шеирләринә бөйүк ер верилмишди. Бунлар ичтимаи вә тәбиәт мөвзуларында, мәктәбли ушаглара мүнасиб бир дилдә язылмыш садә лирик әсәрләр иди.

Шаигин «Икинчи ил»дә чыхмыш әсәрләри ичәрисиндә «Әкин нәғмәси» (1907) кими реалист, сәмими шеирләр вардыр.

Чәк! шумла ери, дурма даһа, гашга кәлим, чәк.
Инди сәнә су-ем верәрәм, һайды, кәлим, чәк!

Бәсләр, а кәлим, тохумлары ер гучағында,
Галхар яшыл отлар, көйәрәр һәр бучағында,
Сүнбүлләр әйәр башларыны дәнли чағында
Көзләр бәһәри бәй отуруб зүлм отағында,
Пай-пуш олачаг зәһмәтимиз, ай көмәйим, чәк.
Мәһсул ола чох, олмая набуд әмәйим, чәк.

Бир күн бичинин вахты чатар, онда ораглар—
Галхыб енәрәк, тарлада шимшәк кими парлар.
Мән онда таялар арасында ятарам шад,
Раһәт оларам зөвглә гәм-гүссәдән азад.
Чәк! шумла ери, дурма даһа, гашга кәлим, чәк.
Инди сәнә су-ем верәрәм, һайды, кәлим, чәк!

Ушагларын мәһәббәтини газанан бу дәрслик о заман Азәрбайчанда әлламәлик эдән эксингилабчы Ә. Һүсейнзадәнин зөвгүнә уйғун кәлмәдийинә көрә, онун тәрәфиндән әсассыз тәнгид эдилмишди. Пантүркизм мүбәллиғи «Тәрәгги» гәзетиндә чап этдирдийи «Язымыз, дилимиз, икинчи илимиз» адлы мәгаләсинә башда Ч. Мәммәдгулузадә олмагла га-

багчыл мәдәнийјәт хадимләриндән чох тутарлы чаваб алмышды.

Дәрслик тәртиби саһәсиндәки фәалијјәтини сонралар да давам етдирән Шаиг 1910-чу илдә «Күлшәни-әдәбијјат», 1912-чи илдә исә «Күлзар» адлы дәрс китабларыны чап етдирди.

«Күлшәни-әдәбијјат» фарс дилиндә бәдии әсәрләрдән вә парчалардан тәртиб едилмиш бир дәрсликдир. Бурадакы нүмунәләрин чоху Сә'ди, Гаани вә Мәснәвидән алынмышдыр . Китабын ахырында әсәрләриндән чохлу нүмунә кәтирилән Сә'ди Ширази һаггында кичичик бир мә'лумат верилир.

Әлбәттә, фарсча нәсиһәтамиз шеирләрдән вә һекајәләрдән ибарәт бир дәрслик тәртиб етмәси «Күлшәни-әдәбијјат» мүәллифи үчүн чох да бөјүк һүнәр дејилди. Иран вә Чәнуби Азәрбајчан бир јана, Бакынын өзүндә о заман белә китаблар аз чыхмырды («Килиди-әдәбијјат» вә с.).

Шаигин китабынын мүсбәт чәһәти анчаг о иди ки, мүәллифин һәлә чаванлығында Крыловдан етдији тәбдил вә тәрчүмәләр илк дәфә бурада чап олунмушду. Бунлар «Мүждә вә мушан» («Мүждә вә сичанлар»), «Әнтәр вә ејнәк», «До кав» («Ики чамыш»), «Күрк вә күрбә» («Шир вә пишик») адлы тәмсилләр иди.

«Күлзар» исә башга чүр иди. Бу китабла Шаиг артыг чох-чох ирәли кетмишди. Ичәрисиндә бә'зи дини мәзмунлу әсәрләрин («Миначат», «Һәзрәт Әлинин һалы» вә с.) дә олмасына бахмајараг, «Күлзар» о заман өз үмуми идеја мәзмуну, хүсусилә классик Азәрбајчан вә рус әдәбијјаты нүмунәләрини кениш әһатә етмәсилә охучулар тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыланмышды.

«Күлзар»дакы материаллары үч група бөлмәк олар: биринчиси—тәрчүмәләр, икинчиси—орижинал әсәрләр вә башга әдәби-тарихи материаллар, үчүнчүсү түрк әдәбијјатындан нүмунәләр.

Тәрчүмә олунмуш әсәрләр ичәрисиндә әсас ери рус классикләринә вермәклә мүәллиф артыг рус

әдәбијјатына доғру гүввәтли мејлини үзә чыхармышды. Бу, Шаигин әдәби инкишафында әламәтдар бир һадисә иди. «Күлзар» ени нәсли, кәнч азәрбајчанлы охучулары хүсусән Пушкин вә Лермонтовун әсәрләри илә әтрафлы таныш едирди. Китабда бу јазычыларын һәјатына даир мә'лумат да верилмишдир. Пушкинин тәрчүмеји-һалыны Шаигин достларындан олан мүәллим вә журналист Гафур Рәшад јазмышды.

А. Сәһһәтин Пушкиндән «Гафгаз», «Пејғәмбәр», «Учгун јахуд учурум», Лермонтовдан «Пејғәмбәр», «Мүбаһисә», Михајловдан «Хәбәрдар», Колтсовдан «Тахыл бичини», Горкидән «Күн ки, сәһәрләр чыхар» тәрчүмәләри о вахтадәк Азәрбајчанда көрүлмәмиш јүксәк бәдии тәрчүмә нүмунәләри олмагдан әлавә, ени Азәрбајчан поэзијасынын инкишафына тә'сир көстәрмәсилә дә әһәмијјәтли иди. Икинчи чәһәти А. Сәһһәт рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр мәчмуәси олан «Мәғриб күнәшләри» (1912) китабынын мүгәддәмәсиндә чох мүһүм бир мәсәлә кими гејд етмишди. О, рус классикләриндән едилән бу тәрчүмәләрин XX әср Азәрбајчан поэзијасынын реализм вә хәлгилик јолунда даһа сүр'әтли инкишафына көмәк едәчәјини көстәрирди.

Бу мә'нада «Күлзар»дакы тәрчүмәләр дә чох фајдалы иди. Лакин бу һәлә һамысы дејил. Мүәллиф китаба өзүнүн тәрчүмә етдији бир сыра башга әсәрләр салмышды ки, бунлардан Лермонтовун «Гачаг», Чеховун «Саил» («Диләнчи») адлы шеир вә һекајәләрини көстәрмәк олар. Шаиг һабелә Никитинин «Интизар» ше'рини тәбдил етмишди. Тәрчүмәләр арасында мәшһур ермәни шаирләриндән Сатурјанын «Һәјәчанлы нәғмә»синә дә раст кәлирик.

Бүтүн бу әсәрләрдә бир хүсусијјәт чох ајдын көзә дәјир ки, истәр Сәһһәт, истәрсә дә Шаиг рус вә ермәни әдәбијјатындан, биринчи нөвбәдә демократик маһијјәтдә олан, халгын ичтимаи әдаләтсизлијә нифрәт вә гәһрәманлыг руһунда тәрбијә-

ләнмәсинә көмәк едән нүмунәләр сечиб тәрҹүмә етмәйә чалышмышлар. «Гафгаз», «Хәбәрдар!», «Күн ки, сәһәрләр чыхар» кими әсәрләр буна ән парлаг мисаллардыр.

Орижинал әсәрләр сырасына Сәһһәтин «Яй сәһәри» вә «Од тутуб...» шеирләриндән әлавә, мүәллифин өзүнүн чохлу шеир вә һекайәси дахилди: «Көч» вә «Интиһармы, яшамагмы?» һекайәләри, «Гыш кечәси», «Гыш» вә «Ҹәһаләтлә мүҹадилә» («Нолдунуз...») шеирләри, «Әсримизин гәһрәманлары» романындан «Әшрәф» һиссәси вә с.

«Күлзар» Шаигин дәрслик тәртиби саһәсиндә сонралар даһа сәмәрәли вә кениш бир шәкилдә давам етдирдийи ишин методикасы һаггында ҹанлы тәсәввүр верирди. Шаиг дәрсликләринә «хүсуси олараг бу китаблар үчүн яздығы дәрин мәзмунлу, тәрбийәви әсәрләр дахил едир. Бөйүк рус педагогу К. Д. Ушинскинин тәләб етдийи вә һазырда совет мәктәбләриндә дә тәтбиг едилдийи кими, А. Шаиг ибтидаи мәктәбләрдә тарих вә тәбиәт дәрсләрини хүсуси бир фәнн кими кечмәкдәнсә, ана дили дәрсликләриндә бу фәнләрә даир мә'лумат вермәйи даһа мәгсәдәуйғун һесаб едир»[1].

Нәһайәт, «Күлзар» 1908-чи илдә «Икинчи ил» китабы үзәриндә дикәр мүәллифләрлә бирликдә чалышан А. Шаигин дәрслик тәртиби саһәсиндә мүстәгил ишләмәк бачарығынын сүр'әтлә артдығыны сүбут едирди. Бу инкишаф онун илк дәрслийи «Ушаг чешмәйи» (1907) илә «Күлзар»ын мүгайисәси заманы хүсусилә айдын көрүнүр. Ҹәми 16 сәһифәси олан «Ушаг чешмәйи» әсасән әлифбаны өйрәдән һәрфләрдән, садә ҹүмләләрдән вә бир нечә хырдача һекайәдән ибарәт иди.

Шәраитин ағырлығына бахмадан маарифпәрвәр Шаиг даим енилик вә тәрәгги арзусу илә яшайыб, кәнҹ нәслин лайигли тә'лим-тәрбийә алмасы үчүн

[1] Д. Мустафаева. А. Шаигин педагожи фәалиййәти вә әдәби ярадычылығында тәрбийәйә даир фикирләр, намизәдлик диссертасиясынын автореферaты, Бакы, 1949, сәһ. 13

ени-ени тәшәббүсләр етмәкдән йорулмурду. 1916-чы илдә «Ачыг сөз» гәзетиндәки «Ушаг бағчасы» сәрлөвһәли мәгаләдә охуюруг: «...Ҹаванларымыздан бир нечәси Бакыда ушаг бағчасы ачмаг фикриндәдирләр вә мүәллим Мирзә Абдулла Шаиг әфәнди иҹазә алмаг үчүн эл мәктәбләри мүдириййәтинә еризә вермишләр». Халгын балаларынын гайғысына галмаян чар маариф мә'мурлары разылыг вермәдикләринә көрә, кәнҹ мәдәнийәт хадимләринин арзусу еринә етмәмиш галыр. Лакин Шаиг енә руһдан дүшмүр.

1917-чи илдә Бакы биринчи реални мәктәбиндә азәрбайҹанлы ушаглар үчүн ени синифләр ачылмасы ишиндә о, яхындан иштирак едәрәк, мүртәҹе мүәллимләрлә узун заман мүбаризә апармалы олур. Чүнки бу мүәллимләр тәрәггипәрвәр маариф хадимләринин һәмин тәшәббүсүнә мане олмаға чалышырдылар. 28 сентябр 1917-чи ил тарихли «Ачыг сөз» гәзетинин вердийи хәбәрә көрә, «Бакы биринчи реални мәктәбинин кадет мәсләк мүәллимләриндән бир нечәси, анлашылдығына көрә, мәктәбә еризә вермәйә кәлән мүсәлман валидейнләрини иғфал едиб, бир тағым шүбһәли вә әсассыз изаһларла онлардан 18-нин еризәләринә «ушагларымызы русча шө'бәдә охутмаг истәйирик» хаһишини гейд етдирмишләр». Бу фитнәкарлыг баш тутмур. А. Шаиг башда олмагла Азәрбайҹан маариф хадимләри бу мүгавимәти гырараг ени синифләр ачмаға мүвәффәг олурлар[1]. Бу, кәләҹәкдә таныш олаҹағымыз «Шаиг нүмунә мәктәби»нин бинөврәси иди.

А. Шаиги бир мүәллим вә бир тәрбийәчи кими севдирән сәбәбләрдән бири дә мәктәбли кәнҹләрин ярадыҹылыг мейлләринә гол-ганад вермәк, онларын бәдии зөвгүнүн вә исте'дадынын инкишафына көмәк етмәк үчүн бөйүк сә'й көстәрмәси иди. Тәкҹә синифдә дәрс вә тәрбийә вермәк ону гане етмирди.

[1] Бах: Д. Мустафаева. А. Шаигин педагожи фәалиййәти вә әдәби ярадычылығында тәрбийәйә даир фикирләр, сәһ. 64—66.

Зәкалы вә истеʼдадлы ушаглары бир-бир тапыб, онлара көз олмаг, даим гайғы илә әһатә этмәк, язычылыг һәвәсиндә оланлара, сәһнә эшгилә яшаянлара, мусигийә мейл эдәнләрә ағыллы мәсләһәтләр вермәк мүәллим Шаиг үчүн дүняда ән хош мәшғәлә иди. Әдәби кәнчлийин етишмәсиндә онун хүсуси әмәйи вә ролу варды. Буну онун бөйүк совет драматургу Ҹ. Ҹаббарлыя олан мәһәббәт вә гайғысынын тимсалында айдын көрмәк мүмкүндүр.

Ҹ. Ҹаббарлыны һәлә кичик икән, еддинчи шәһәр мәктәбиндә охудуғу заманлардан таныян Шаиг сонралар бу зәкалы шакирдинин бәдии ярадычылыға мейлини көрүб, она бөйүк үмид бағламыш вә онунла даими әлагә сахламышды. Кәнҹ Ҹаббарлы 14—15 яшларында яздығы илк шеирләрини чох вахт һамыдан әввәл Шаиг мүәллимә охуюб, онун рәʼйини билмәйә чалышарды.

Шаиг языр ки, Ҹәфәрин һяты мәним көзләрим гаршысында кечмишдир. Йохсул аиләдә мин бир фәлакәт вә зәһмәтлә етишмиш бу бөйүк сәнәткарын Совет һакимиййәти гурулана гәдәр нечә чәтин вә ағыр йоллар кечдийинин шаһиди олмушам. О кимсәсиз ушаг кичикликдән һәятын бүтүн ачы вә ағыр зәрбәләри гаршысында әйилмәйән, даяныглы, йорулмаз бир мүбариз олмушдур. Енилийи севән Ҹәфәр узун мүддәт она мане олан әнкәлләри сәʼйлә өз йолунун үстүндән галдырмаға чалышмышдыр. Һәмишә арвады Сона ханыма дейәрмиш:

— Мән Шаиг мүәллимин тәләбәси олуб, онун тәрбийәсилә бөйүмүшәм. Мәним тәрҹүмейи-һалымы ондан соруш[1].

* * *

Бешинчи илдән сонра ени мәктәбләрин тәдриҹлә чохалмасы вә бунунла әлагәдар олараг, бир сыра тәрбийә мәсәләләринин ортая чыхмасы ана дили дәрсликләринә бөйүк эһтияҹ яратдығы кими, ушаг әдәбийятына да әввәлкиндән гат-гат артыг фикир

[1] «Пионер» журналы, 1950, № 1.

Абдулла Шаиг пионерләр арасында

вермәйи тәләб эдирди. Сабир, Сәһһәт, Сүлейман Сани илә бирликдә Абдулла Шаиг дә дөврүн бу мүһүм тәләбини өдәмәк үчүн гүввәт вә истеʼдадынын бөйүк бир гисмини ушаг әсәрләри яратмаға сәрф этди. Күндүзләр бир мүәллим кими синифдә тәʼлим вә тәрбийә верән бу мүәллим-язычылар ахшамларыны кәнч һәмвәтәнләри үчүн һекайә вә шеирләр, пеʼс вә нағыллар яратмагла кечирирдиләр. Сабирин «Кәл, кәл, а яз күнләри!» шеʼрини, Сәһһәтин «Гушлар, гушлар, а гушлар!» әсәрини, Сүлейман Санинин «Горхулу нағыллары»ны алыб охумаға башлаян ушагларын үрәйи фәрәһлә ашыб дашырды.

Вәтән, онун тәбии сәрвәти, тарла вә дүзәнләри, экинчи һәяты, һейванлар аләми, яй сәһәрләри, гыш ахшамлары, икид оғланлар, севимли гызлар...

Бу әсәрләрдә нә чох шей варды!..

Шаигин ярадычылығында ушаг әдәбийятына доғру чидди дөнүш 1910—1911-чи иллләрдән башланды. Бу заман язычы дәрс дедийи башга мәктәбләри бурахыб өз педагожи ишини әсасән реални мәктәбдә мәркәзләшдирмишди. Хатиратында о языр ки, «һәм педагожи фәалиййәтим, һәм дә әсәрләримлә мән кәнч нәсли ени руһда тәрбийәләндирмәк, она мәдәнийәтимизи, дил вә әдәбийятымызы севдирмәк мәгсәдини гаршыда гоймушдум».

Ушаг әдәбийяты йолуна дүшмәклә Шаиг өз тәбиәти, дүнякөрүшү вә истеʼдады үчүн там мәʼнада мүнасиб бир аләмә кәлиб чыхмыш вә чох аз бир заманда ушагларын вә кәнчлийин ән севимли язычыларындан бири олмушду.

В. Г. Белински дейирди ки, «ушаг язычысынын яранмасы үчүн чох, олдугча чох шәртләр вардыр: нәчиб, севән, риггәтли, сакит, көрпәчә-садәдил бир гәлб, йүксәк мәʼлуматлы бир ағыл, шейләрә айдын бахыш, ялныз чанлы тәсәввүр дейил, һәм дә чанлы, шаиранә бир хәял, һәр шейи чанлы, рәнкин сурәтләр һалында тәсәввүр этмәйә габил бир хәял лазымдыр. Айдындыр ки, ушаглара гаршы мәһәббәт, ушаг яшынын тәләб, хүсусиййәт вә тәфәррүатыны дәриндән билмәк дә ән мүһүм шәртләрдәндир».[1]

Хошбәхтликдән мүһити, һәят тәчрүбәси вә илләр бою давам эдән элми һазырлығы Шаигдә мәһз белә бир тәбиәт, белә бир гәлб, белә бир билик эһтияты яратмышды.

Әдибин илк мүвәффәгиййәтли ушаг әсәрләри 1910—1911-чи илләрдә язмыш олдуғу «Түлкү һәчә кедир», «Яхшы арха», «Тыг-тыг ханым» вә «Шәлә гуйруг» адлы мәнзум һекайәләри иди.

Ушаг әсәрләриндә Шаиг өз балача охучуларынын мәʼнәви инкишафы, онларда бәдии зөвгүн тәрбийә эдилмәси нөгтейи-нәзәриндән файдалы мөвзулар ишләмәйә чалышдығы кими, әсәрләринин услуб вә ифадә көзәллийинә дә хүсуси диггәт етирмишдир. Бу әсәрләр ушаглара садә адамлары севмәйи, зүлмкарлара гаршы амансыз олмағы, һәятда даим намус вә сәдагәтлә яшамағы, достлугда дәянәт вә фәдакарлыгдан бир ан белә әл чәкмәмәйи өйрәтмәк мәгсәди изләйир. Мүәллиф охучусуна доғручу, әдаләтли, айыг-сайыг, тәдбирли олмағы мәсләһәт көрүр.

Шаигин ушаг әсәрләриндә фолклор материалы, фолклор хүсусиййәтләри чох парлаг вә габарыг сурәтдә нәзәрә чарпмагдадыр. Бу гәтиййән тәсадүфи бир һал дейил.

Язычынын фолклор илә бу мөһкәм әлагәси өз көкләрини онун ушаглыг илләриндән алмышды. Илк дәфә онда фолклора мараг оядан—бир заманлар онларын эвиндә яшаян гоча Юсиф әми олмушдур. Борчалы гәзасынын Сарбан кәндиндән олан бу гочанын синәси халг нағыл вә дастанлары илә, аталар сөзү вә тапмачаларла долу иди. Һәм дә гоча бу халг сәнәти нүмунәләрини нә гәдәр севки вә мәһарәтлә сөйләрди!..

Шаиг сонралар да фолклорун фүсункар аләмилә әлагәсини кәсмәмишди. Юсиф әми өләндән сонра,

[1] В. Г. Белински. Сечилмиш мәгаләләри, Бакы, 1948, сәһ. 129.

сна Мәһәммәд әмиси вә гуллугчулары Мәшәди Пәри нағыллар, дастанлар сөйләрди.

Артыг язычы вә мүәллим олдуғу заманларда Шаигин фолклорла мәшғулиййәти мүнтәзәм вә чидди бир һал, элми характер алмышды. О һәм өзү халг ичәрисиндән фолклор нүмунәләрини языя көтүрүб топлар, һәм дә яй тә'тили яхынлашдыгда мүхтәлиф гәзаларлардан кәлмиш тәләбәләрин һәр биринә бир дәфтәр вериб, яйда өз ерләриндә динчәләркән эшидиб билдикләри фолклор нүмунәләрини һәмин дәфтәрә язмаларыны тапшырарды. Бу йол илә о аз мүддәт әрзиндә бир чох нағыллар, минә гәдәр аталар сөзү, беш-алты йүз тапмача вә минә гәдәр баяты топлая билмишди. Нәһайәт, о заманлар Тифлисдә нәшр олунан «Гафгаз өлкәләри вә тайфаларыны әкс этдирән материаллар мәчмуәси» дә бу чәһәтдән она аз шей өйрәтмәмишди. Һәмин мәчмуәдә башга материалларла янашы Азәрбайчан фолклору нүмунәләри дә нәшр эдилирди.

Бу топлама вә тәртиб этмә ишинин ардынча 1910-чу илләрдә Шаиг фолклора даир мәгаләләр языб чап этдирмәйә башлайыр. Бакыда чыхан «Игбал» вә башга гәзетләрдә онун бир нечә мәгаләси чап олунур. Мисал үчүн 1913-чү илә аид олан «Дилимиз вә әдәбиййатымыз» адлы мәгаләни нәзәрдән кечирәк.

Азәрбайчан дили вә шифаһи халг әдәбиййатына һәср олунмуш бу мәгаләдә охуюруг: «Мәишәтимизин бирәр айнасы олан һәдсиз-һесабсыз баяты-шикәстәләримиз, мәсәлләримиз, тапмачаларымыз, үрәкләри ән дәриндән чырпындыран, руһлары сәмадакы шәфәгләрә гәдәр йүксәлдән маһныларымыз, нәғмәләримиз гибтә эдиләчәк сәадәтләрдән дейилми? Һәлә әсрләрдән бәри ағыздан-ағыза кечмиш, ашыгларымызын охудуғу яныглы шеирләр, маһнылар, һекайәләр, нағыллар... гиймәтли бир хәзинә олдуғуну иддиа эдәрсәк, хәта дейил,—зәнн эдирәм»[1]. Бир аз

1 «Игбал», 18 октябр, 1913, № 483.

ашағыда Шаиг языр ки, Азәрбайчан шифаһи әдәбиййаты «чамаатымызын сағлам бир фикрә вә үлви бир һиссә малик олдуғуну көстәрдийи кими, дилимизин дәхи нә гәдәр көзәл вә ләтиф бир дил олдуғуну сүбут эдир. Бизим эл әдәбиййатымыз о гәдәр вүс'әтлидир ки, ону язмагла гуртарачаг шейләрдән дейил».

Эпигон шаирләри вә фарс дилинин бә'зи мәнфи тә'сирләрини нәзәрдә тутараг Шаиг бурада һәмчинин Азәрбайчан әдәбиййаты вә шеир дилинин куя узун әсрләр бою «ирәлиләмәмиш» олдуғуна даир гейри-тарихи, янлыш бир фикир дә ирәли сүрүр. Бунунла бәрабәр мәгаләнин яхшы чәһәтләри чохдур.

Азәрбайчан классик әдәбиййатынын көзәл ән'әнәләри, бөйүк сималары сырасында Хагани вә Низаминин парлаг мөвгеи Шаиг тәрәфиндән ифтихарла гейд эдилир: «...Хагани вә Низами кими мүгтәдир түрк (Азәрбайчан, — *ред.*) шаирләримиз фарс лисанында төрәтдикләри бәдиәләр шәрәфи... бизләрә рачедир»[1].

Шифаһи поэзиянын халг һәяты, халгын психоложиясы, мәишәти илә әлагәдар олдуғуну иддиа эдән мүәллиф өз мәгаләсиндә бу мүддәаны әяниләшдирән бир чох мисаллар кәтирир. Бурада биз халгын тәбиәтә мүнасибәти, көчәрилик, һейвандарлыг, халга көрә нәчиб сайылан инсани сифәтләр, көзәллик, севки, вәфа һаггында ән сәмими шеир нүмунәләринә раст кәлирик. Мәгаләдә эл баятыларындан бу кими нүмунәләр верилир:

Гәрәнфиләм галхарам,
Ганадымы чалхарам,
Эшитсәм ки, кәлирсән,
Меййит олсам, галхарам.

Әзизим, нейлим сәнә?
Гонубдур мейлим сәнә.
Мән дөнсәм, үзүм дөнмәз,
Сән дөнсән, нейлим сәнә?

1 «Игбал», 21 октябр, 1913, № 485.

Әзизинәм, баш әйәр,
Барлы будаг баш әйәр.
Гиямәт о күн гопар—
Мәрд намәрдә баш әйәр.

«Түлкү һәчә кедир» (1911), «Яхшы арха» (1911) вә «Тыг-тыг ханым» (1910) ачыгдан-ачыға фолклор мотивләринин үстүнлүйү илә язылмыш әсәрләр иди. Бунларда халгын аллегорик тәсәввүрләрилә зәнкин шән юмор вә кәскин сатира вардыр.

«Тыг-тыг ханым»ын әсасыны «Дозангурду» адлы кичик халг рәвайәти тәшкил эдир. Лакин бүтүн башга бу типли әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да Шаиг фолклор материалына ярадычы бир сәнәткар сәрбәстлийилә, ифадә этмәк истәдийи гайә нөгтейинәзәриндән янашыр. Башга сөзлә, бу вә я башга фолклор мөвзуу яхуд мотиви онун үчүн каһ бир чыхыш нөгтәси, каһ да көмәкчи бир үнсүр, васитә ролу сйнайыр. Дикәр тәрәфдән, башга мәнзум һекайәләриндә олдуғу кими, «Тыг-тыг ханым»да да Шаиг шәхсләндирмәдән, йә'ни һейван образларынын мүәййән адамлары тәмсил этмәси үсулундан истифадә эдир.

Иддиалы, күсәйән вә мешшан ханымлары тәмсил эдән Тыг-тыг ханым башына «соған габығындан чадра» өртүб, аяғына «фындыг габығындан чәкмә» кейиб, үз-көзүнә рәнк-боя вуруб өзүнә «бир йолдаш» ахтармаға чыхыр. Ловғалыг вә иддиасындан о, нә чобаны, нә дә сонра раст кәлдийи түлкүнү бәйәнир. Һалбуки зәһмәткеш чобан өзү дә Тыг-тыг ханымла анчаг мәзә үчүн, мәсхәрә илә данышыр. Һийләкәр Түлкү исә ону садәчә әлә салыр. Дәрә-тәпә кечиб, ахырда «Сичан бәйә», бу зиянкар һейвана туш олан Тыг-тыг ханым шәрт кәсәндән сонра онунла йолдашлыг этмәйә разы олур.

«Бығлы сичан» дейир:

«Сачы узун Сурай ханым,
Бойну узун Бурай ханым.
Сығал вериб гара телә,
Көзәл ханым, һара белә?..»

Бу сөз она хош кәлди,
Ачды тез яшмағыны,
Чадрасыны елләтди,
Ойнатды башмағыны...

Лакин Тыг-тыг ханымын хошбәхт күнләри чох сүрмүр. Күсәйән хасиййәти вә ловғалығы ону өлүмә мәһкум этмишдир. Хан эвиндә той олан күн кизли бир кушәйә кириб хырт-хырт илә ширнийят ейән Сичан бәй Тыг-тыг ханымын әламанда олдуғуну эшидиб, дахмасына гайыданда истәклисини көлмәчәдә боғулан көрүр. О, Тыг-тыг ханыма көмәк әли узатмаг истәйир. Амма ханым Сичан бәйдән инчидийинә көрә, һеч көмәйини дә гәбул эләмәйиб, онун атдығы даш алтында галараг боғулур.

Әсәрин сонунда ики достун диалогуну Шаиг халг арасында яйылмыш белә бир юмористик парча илә верир:

—Әлини мәнә, бәстәрәчик.
—Йох, мән сәндән күстәрәчик...
—Әлини мәнә, бәстәрәчик...
—Йох, мән сәндән күстәрәчик...
...—Күстәрәчик һа, күстәрәчик,
Бир даш үстүндән эндирәчик.

Әввәлиндән-ахырынадәк хәфиф бир күлүш доғуран «Тыг-тыг ханым» нағылы: иддиалы, күсәйән вә мешшан тәбиәтли ханымларын агибәти, бах, бу чүр ачыначаглы олур!—һөкмүнүн чанлы, бәдии ифадәсидир.

«Яхшы арха» адлы икинчи мәнзум һекайәсиндә Шаиг енә һейванлар аләмини тәсвир этмәклә ушаглар үчүн тәрбийәви әһәмиййәти олан мәсәләләрә тохунмушдур. Һәддиндән артыг садәдил олуб һәр шейә инанан ахмаглар ачкөз, мүфтәхор, һийләкәр түлкүләрин торуна дүшүб әзаб-әзиййәт чәкирләр. Беләләринин имдадына чатыб онлара арха олмаг ағыллы вә тәдбирли адамларын борчудур. Түлкүнүн ялан вә һәдәләринә алданыб, севимли балаларыны бир-бир онун ити дишләринә верән Лейләк ахмаг вә ачиз адамлары тәмсил эдирсә, өз мәсләһәтилә

ону бу фәлакәтдән хилас едән гоншусу Гарға ағыл вә тәдбир саһибләрини тәмсил едир.

Шаигин үчүнчү мәнзум һекайәси олан «Түлкү һәчә кедир» әсәриндә дә аллегорик ифадә тәрзи вә һейван типләрилә ичтимаи мә'налы һадисәләр тәсвир олунур. Бу әввәлкиләрдән дә чох яйылмыш дүзлү, мәзәли бир әсәрдир.

Бир заманлар тоюг-чүчәйә «ган ағладыб», кириңә дүшән кими дишинә чәкән Түлкү гочалығында ачындан «яман күнә галыр». Лакин о, түлкүлүйүндән һәлә әл чәкмәмишдир; әлдән дүшмәйинә бахмаяраг, авам вә садәдил тоюг-чүчәләри алдатмаг үчүн ени бир һийлә дүшүнүр. Бу һийләдә онун көмәкчиси мө'мүнлүк вә мөвһуматдыр. О, мө'мүн либасы кейиб һәчә төвбәйә кетмәк истәдийини сөйләйәчәк, бу йол илә е'тибар газаначаг вә енә авам тоюг-чүчәни тора салачагдыр.

Тәсбеһ алды әлинә,
Шал бағлады белинә.
Аягларында чарыг,
Башында тирмә сарыг,
Чийниндә атлас әба,
Әлиндә зорба әса,
Ағлайырды, кедирди,
Чөлләри сейр едирди.
Олмушду мө'мүн бәндә...

Түлкү илә тоюг-чүчә арасындакы көрүшү тәсвир едәркән язычы һадисәләрлә үзви сурәтдә бағлы олан мараглы бир ичтимаи мотив ортая атыр. О да будур ки, кечмишдә башлары олмазын әзаб чәкән тоюг-чүчәнин енә Түлкүйә алданмасы онларын нәзирнияз, пир вә еһсан кими мөвһумат вә хурафата инанмаларынын нәтичәсидир; онлар Түлкүнү һәчә кедән көрдүкдә буну өз нәзир-ниязларынын нәтичәси күман едирләр. Һалбуки тоюг-чүчәнин бу гәнаәтә кәлдийи заманда Түлкү енә «Кизли-кизли бахырды,— ағзындан су ахырды».

Сүжетин әввәли вә ортасында көрдүйүмүз сатирик мотивләр ахырда тәсвир олунан намаз айини илә даһа кениш вә дәрин ишләнәрәк, мүһүм ичтимаи мә'на алыр: дәстәмаз алыб Түлкүнүн һүзурунда намаз гылмаға башлаян тоюг-чүчә чох чәкмәдән енә гана-гадая дүшүр. Түлкү йүзүнчү, мининчи дәфә хәянәт едир.

Мәзмун вә маһиййәтини гысача гейд етдийимиз бу үч әсәр Абдулла Шаигин ярадычылыг исте'дадында о вахтадәк кизли галмыш бир сыра орижинал чәһәтләри үзә чыхармышды.

Ушаглара нәчиб фикир вә дуйғулар ашыламаг, онлары һейванлар аләми илә, айры-айры һейванларын хасиййәти илә таныш етмәк, доғма фолклорун мүәййән мотивләринә ени чан вермәк, Азәрбайчан дилинин зәнкинликләрини вә ше'риййәт имканларыны мүмкүн гәдәр мейдана чыхармаг вә бүтүн бунларла кәнч нәслин тәрбийәси ишинә көмәк етмәк Шаигин бу әсәрләри яздығы заман изләдийи нәчиб вәтәндашлыг, сәнәткарлыг, мүәллимлик гайәләри олмушдур.

Бу әсәрләрдәки композисия айдынлығы вә тәнасүбү, һабелә ушаг психолокиясына вә зөвгүнә хош кәлән ифадә шухлуғу вә чанлылығы тәкчә Шаиг ярадычылығы үчүн йох, үмумиййәтлә ушаг әдәбиййатымыз үчүн тәзә олан мүсбәт кейфиййәтләрдән иди.

Бурада нағыллар үчүн характерик олан шүурлу тәкрар үсулундан, йә'ни мүәййән парчалары ери кәлдикчә ейнилә тәкрар етмәклә мәтләби даһа габарыг шәклә салмаг үсулундан истифадә олунур. Язычы өз сатирик типләрини характеризә етмәк үчүн онлара «Сичан бәй», «Лейләк баба», «Түлкү ağa», «Тыг-тыг ханым» кими шәрти адлар верир; «Түлкү буюрду, кәлди» яхуд «Түлкү дартды өзүнү» кими кинайәли ифадәләр сечир...

Һәрчәнд, һәмин әсәрләрин дилиндә инди артыг архаизмләр сырасына кечмиш «әзан, пишнамаз, човуш, еһсан» кими бә'зи сөзләрә дә тәсадүф етмәк олур; лакин үмуми шәкилдә нәзәр салдыгда халг дилинә мәхсус идиоматик ифадәләрин, һикмәтли сөзләрин язычы тәрәфиндән бачарыгла вә хүсуси сә'йлә ше'рә кәтирилдийинә шаһид олурсан. Һаггында

бәһс олунан мәнзум һекайәләрдән сечдийимиз ашағыдакы образлы ифадәләр буна мисал ола биләр: «дилим-ағзым гурусун»; «үрәйи дөндү гана»; «чаным заг-заг әсирди»; «ахтаран тапар»; «көзүмүн ағыгарасы»; «туршутду тез үзүнү»; «оху тохунуб даша»; «дәрә хәлвәт, түлкү бәй» вә и. а.

Мәнзум һекайәләринин ардынча А. Шаиг енә ушаглар үчүн «Гузу», «Ушаг вә довшан», «Бәнөвшә», «Хоруз», «Кечи» кими хырда лирик шеирләрини языб, артыг ушаг әдәбийятынын маһир ярадычыларындан бири олду.

Вахтилә В. Г. Белински әдәби жанрлардан данышаркән лирик шеирләрдән алынан дуйғу вә тәәссүратын чох вахт башга бир адама нағыл эдилмәсинин чәтин, бә'зән дә гейри-мүмкүн олдуғуну сөйләмишди. Шаигин юхарыда ады чәкилән лирик әсәрләри һаггында да эйни сөзләри демәк олар.

Бир чохларына элә кәлир ки, бу кичик шеирләр бир сәнәт әсәри олараг о гәдәр дә гиймәтли дейилләр. О һалда бәс шаирин бу әсәрләрини илләрдән бәри севән, әзбәрләйән, гочалығында да бир ушаг фәрәһилә сөйләмәкдән һәзз алан онминләрлә, йүзминләрлә охучулар?.. Бәс буну нә илә изаһ этмәк олар?

Сәбәб чох да тәәччүблү вә мүрәккәб дейил. Бу әсәрләрин үрәкләрә йол тапмасынын сирри онларын һәм мәзмунунда, руһунда, һәм дә дилиндә ифадә олунан нәчиб инсани һиссләр, ушаг гәлби вә фикринин бир чох инчә, тәмиз кейфиййәтләридир... Бу шеирләрин гүввәси онлардакы сәмимиййәтдә, ше'риййәтдәдир.

Бәнөвшәйәм, бәнөвшә,
Дүшмүшәм дилә, дишә.
Гызлар, оғланлар мәни
Дәриб тахарлар дөшә.

Яхуд:

Довшан, довшан, а довшан.
Гачма, даян, а довшан.
Гачма сәни севәндән,
Чан кими бәсләйәндән.

Нәһайәт:

Бир обада көрпә гузу,
Мәләр, мәләр, гачар дүзү.
Анасын ахтарар көзү.
Дедим: гачма, көзәл гузум!
Сәни мән бәсләрәм өзүм.

Чичәкләрә вә күлләрә мәһәббәт, эв һейванларына сәмими вә гайғыкеш олмаг, үмумиййәтлә тәбиәтә, көзәллийә гиймәт вермәйи бачармаг Шаигин ушаглар үчүн яздығы лирик шеирләрдә тез-тез тәрәннүм эдилән мотивләрдир. Бу типли әсәрләрилә әдиб ушаглара тәбиәти өйрәтмәклә янашы, бир дә онларын бәдии зөвгүнүн вә данышыг габилиййәтинин инкишафына көмәк этмәк мәгсәдини изләмишдир. О, бу мәгсәдләрдән һәр икисинә наил олмушдур.

* * *

Шаиг тәкчә шеир вә нәср саһәсиндә чалышмырды. Һәмин илләрдә о, ушаглар үчүн, мәктәб сәһнәсиндә тамашая гоймагдан өтрү хүсуси п'есләр дә язмышды: «Чобан Мәмиш», «Үрәк тикмәк», «Көзәл баһар».

Мүәллифин өзүнүн дедийи кими, онун «Көзәл баһар» (1911) адлы мәнзум п'еси бир нөв «азадлығын рәмзи» тәсвириндән ибарәт иди. П'ес язылдығы илдә, Һ. Зәрдабинин арвады мүәллимә Һәнифә ханымын көмәйилә мәктәб сәһнәсиндә ойнанмышды. Тамашада Баһар, Гыш, Күнәш, Ер, Күләк, Гарангуш вә башга ролларын һамысыны тәләбәләр ифа этмишдиләр.

Даһи рус композитору Н. А. Римски-Корсаковун «Гызыл Хоруз» операсында (А. С. Пушкинин әсәри үзрә язылмышдыр) олдуғу кими, «Көзәл баһар» да иртичаын гаты илләриндә габагчыл гүввәләрин чар мүтләгиййәтинә гаршы аловлу нифрәтини, бөйүк азадлыг эшгини экс этдирирди.

А. Шаигин тәсвириндә Гыш—мүтләгиййәти, Баһар исә азадлығы тәмсил эдир[1]. П'есин дикәр иштирак-

[1] «Көзәл баһар» һаггында бах: Рәмзи Йүзбашов. «Абдулла Шаигин ушаг әсәрләринин тәрбийәви маһиййәти», «Азәрбайчан мәктәби», 1948, № 4.

чылары—фәсилләр, гушлар да мүәййән ичтимаи мә'-на дашыян аллегорик типләрдир. Бүтүн бу гүвваләр әсәрдә ики бир-биринә зидд гүтбдә топлашмышдыр. Боранлы Гыш илә сәфалы Баһар арасында кәркин мүбаризә кедир.

Ганадларыны бир-биринә вуруб, мә'шум күлүшләрлә күлән, гоча гияфәли Гыш ағалыг этмәкдәдир. Бирдән Гарангуш сәһнәйә кәлиб, Гыша она гаршы бөйүк бир фыртына һазырландығыны хәбәр верир. Сәһнә чаризмин 1905-чи илдән сонракы эксингилаби тәдбирләрини хатырладыр (Боран, Булут, Күләк). Сонра сәһнә архасындан тәнтәнәли бир әда илә дейилән бу сөзләр эшидилир:

Элләр, элләр, ай элләр!
Чичәкләнир, бах, чөлләр!
Гачды Боран, Булут, Гар,
Күнәш пар-пар парылдар...
Яшылланыр бағ, чәмән,
Бир сәс кәлир һәр ердән:
Хош кәлдин, гызыл Баһар!
Яша-яша бәхтияр!..

Икинчи пәрдәдә вахтилә Гышын тәрәфиндә олан гара гүвваләрин чоху Күнәш вә Баһарын тәрәфинә кечир. Гышы мүдафиә эдән Боран Күнәшин һүчумуна таб кәтирмәйиб, мәһв олур. Сәһнә архасында белә бир нәғмә охунур:

Оян, оян, эй инсан!
Дәйишди артыг заман!
Йох олду Гыш, Боран, Гар.
Парылдайыр хош Баһар.
Әмәк бизи чағырыр...

Күнәш, чичәкләр вә гушлар гәләбә севинчилә охуюб ойнайырлар:

Доғду күнәш гырмызы,
Чан күлүм, чан, чан!
Топлады оғлан гызы,
Чан күлүм, чан, чан!

Үчүнчү пәрдә Баһары тәсвир эдир. Гыша, башга сөзлә зүлмкар мүтләгиййәтә амансыз бир зәрбә дәймишдир. Халг севинир. «Дәйишди тәбиәт, дәйишди заман»—дейә шән-шән охуян Бүлбүл азад һәяты тәрәннүм эдир.

Баһар мәчлисини Гарангуш ачыб, тәбрик үчүн Бүлбүлә, Күнәшә, Торпаға, Суя сөз верир.

Гыса мәзмунундан, персонажындан да көрүнүр ки, «Көзәл баһар» п'еси бүтүн символик хүсусиййәтләринә бахмаяраг, Шаиг ярадычылығында әһәмиййәтли бир һадисә олмушдур. Бәдии ифадә формасы э'тибарилә чох да мүкәммәл олмамасы бу п'есин өз дөврүнә көрә ойнадығы ролу, мәктәбли ушаглара бурахдығы мүсбәт тә'сири көстәрмәйә мане ола билмәз.

Шаигин п'еси азадлыг уғрунда мүбаризәләрин гәләбәсинә инам, ингилаби оптимизм ифадә этмәк мә'-насында хүсуси гиймәтә малик иди. О заман «Көзәл баһар» һәм тәрәггипәрвәр тамашачылар, һәм дә чаризмин нөкәрләри тәрәфиндән мәһз белә бир әсәр кими гаршыланмышды. П'есин ойнандығы мәктәбин гаракүруһчу мүдири истәр мүәллифин, истәрсә дә тамашаны һазырлаян башга мүәллим вә тәләбәләрин әлиндән бәрк һиддәтләнмишди.

Язычынын ушаг әсәрләри сырасында «Үрәк тикмәк вә яхуд Гурбан байрамы» (1913), «Чобан» (1913), «Данышан кукла» (1913) адлы башга п'есләр дә варды. Айры-айры реалистик чәһәтләринә бахмараг, бу әсәрләрдән һәрәсинин өзүнә мәхсус идея нөгсаны олдуғуну көрүрүк. Чәмиййәтдәки игтисади бәрабәрсизлийи, йохсулларын ағыр һәятыны көстәрән «Үрәк тикмәк» п'есиндәки мәһдуд чәһәт одур ки, бүтүн әсәр бою өз талеиндән, күзәранындан шикайәт эдән чобан Кәрим ахырда варлы гардашынын она бир гоюн бағышламасы илә өз дәрдләрини яддан чыхарыр.

«Чобан»[1] п'еси дә буна охшар мәзмундадыр. Бә-

[1] «Мәктәб» журналы, Бакы, 1913, № 9—10.

йин илхысына гуллуг едән бир чобанын һәяты зилләтдә кечир. Әсәрдәки һадисәләрин инкишафындан белә чыхыр ки, куя йохсулларын истисмар вә әзиййәтдән гуртармасы үчүн савадланмаг, элмли олмаг кифайәт имиш. Бу, үмумиййәтлә о дөврүн бә'зи баша маарифпәрвәр язычылары кими, Шаиг үчүн дә характерик бир мәһдудлуг иди. Онлар чәмиййәтдәки бәрабәрсизлик вә зиддиййәтин барышмаз синфи мүбаризә йолу илә йох эдилә биләчәйини баша дүшмүрдүләр.

Лакин бу сон ики әсәрдән фәргли олараг, Шаигин о бири ушаг әсәрләри о гәдәр гүввәтли тә'сир бағышламышды ки, 1910-чу иллардән сонра Абдулла Шаиг Азәрбайчанын ән танынмыш язычыларындан бири, хүсусилә ушагларын севимлиси олмушду.

Онун ушаг әсәрләри истәр әдәби-тәнгиди фикримиз, истәрсә дә охучулар тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыланмышдыр. Шаигин шеирләри дәрсликләрдә верилир, мүсамирәләрдә декламасия эдилир, эвләрдә, аиләләрдә охунур, дилдән-дилә кәзирди. Мәнзум һекайәләр мәктәбләрдә сәһнәчик шәклиндә ифа олунмагла ушагларын фикри-бәдии инкишафына бөйүк файда верирди.

Әдәбиййатшүнас Ф. Көчәрли 1911-чи илдә Горидән Шаигә көндәрдийи бир мәктубла онун әсәрләринин әһәмиййәтиндән бәһс эдәрәк язырды: «Көндәрдийиниз китабчалар етишди вә мәни артыг дәрәчәдә хошһал этди. Бу гисм садә дилдә язылмыш вә мәалы өз мәишәтимиздән көтүрүлмүш әсәрләр еничә башлайыр мейдана кәлмәйә вә бу йолда Сизин хидмәтинизин гәдрү гиймәти йохдур... Хырдача ушаглар үчүн язылан нағыл, һекайәләр нә гәдәр асан вә садә олса, нә гәдәр ачыг дилдә язылса вә ушагларын фәһминә яхын олса, бир о гәдәр мәнзурда олан мәтләбләр артыг дәрәчәдә һасилә кәлиб, яхшы мейвәләр кәтирәр. Рус шаирләриндән мәшһур Пушкин бойлә ачыг вә хошмәзмун һекайәләр вә нағыллар язмагла өзү үчүн әбәди ад вә шөһрәт газаныбдыр. Пушкин өз милл-

Бакыда А. Шаиг адына ушаг китабханасында

тинин дилини вә адәтини яхшы билирди... Кәләчәкдә яздығыныз нағыл вә һекайәләри даһа да садәләндириб, османлы ибарәләринин әвәзиндә бизим өз сөзләримизи вә тәрзи-кәламымызы ишләтсәниз, даһа да яхшы олар: «юкары» әвәзинә —«юхары», «бакар» әвәзинә—«бахар», «акышма» әвәзинә—«ахышма», «бән» еринә—«мән» язсаныз, даһа да яхшыдыр».

Ф Көчәрли мәктубунда Шаигә һәмчинин Вагиф, Закир вә башга Азәрбайчан шаирләринин, Пушкин, Лермонтов вә Туркеневин сәнәткарлығы һаггында, бу язычыларын әсәрләриндәки хәлгилик һаггында да бир мүәллим кими мә'лумат верирди.

Шаигин ушаг әсәрләринин о заман мәктәблиләрә нечә тә'сир бағышладығыны профессор Мәммәд Ариф 1946-чы илдә Шаигә яздығы мәктубунда чох яхшы тәсвир эдир. О, ушаг икән бир күн мүәллими Ә. М. Мустафаевин она А. Шаигин «Яхшы арха» китабчасыны һәдиййә вердийини хатырлаяраг языр: «Күчәйә чыхан кими китабчанын әввәлчә үстүнү охудум. «Абдулла Шаиг Талыбзадә» сөзләриндән сонра көзүм «Яхшы арха» сәрләвһәсинә саташды. Әввәлчә шәкилләринә бахдым: Һачы лейләйин юва гурдуғу ағач, әлиндә бычгысы олан түлкү, сонра гарға... Охумаға башладым... Мән о китабы эвә кәләнә гәдәр өтәри дә олса, охуюб ахыра вурдум. О садәләвһ, һийләкәр, ағыллы һейванларын талеи мәни мәшғул этди; дәфәләрлә охудум, дилимдә әзбәр олду...

Бу, мәним Сизинлә илк танышлығым иди; бу, мәнчә, ән мүгәддәс вә һеч бир шейлә әвәз эдилмәз бир танышлыг иди; онун хош хатирәсини инсанын һафизә вә һиссийятындан анчаг өлүм ала биләр.

Мән тәк дейилдим, отуз-гырх ил әввәл ана дилиндә илк мүталиәйә башлаян бүтүн азәри кәнчлийи Сизин «Мурад», «Яхшы арха» «Түлкү һәчә кедир», «Көзәл баһар», «Тыг-тыг ханым» кими ширин, тәрбийәви әсәрләринизи охуюр, тәмиз һиссләр, саф дуйғуларла тә'сирләнирди. Онларын да гәлбиндә вә фикриндә сизә, һеч шүбһәсиз, бир мүгәддәс кушә айрылмышдыр.

...Шамахы сечки даирәси сечичиләри Али Совет депутатлығына Сизин намизәдлийинизи верәркән мән Шамахыда идим. Мән орада, о кәндләрдә Сизин гәләминизин гүдрәтинә, нүфузэдичи тә'сиринә бир даһа инандым. Онлар Сизин шеирләринизи, һекайәләринизи вә п'есләринизи чох яхшы билирдиләр.

Сизи яхындан таныянлар яратдығыныз әсәрләрлә шәхсиййәтиниз арасында гәрибә бир уйғунлуг олдуғуну көрүрләр... Сизин йүксәк инсани сифәтләринизи тә'риф этмәкдән мән ачизәм. Анчаг ону дейә биләрәм ки, Сиз өз мә'нәви үлвиййәтинизлә надир адамсыныз; Сиз кәнч нәслимиз үчүн бир өрнәк олмаға лайигсиниз... Һейиф ки, биздә һәлә зиялыларымызын һәятыны вә көзәл хүсусиййәтләрини реал сурәтдә тәсвир эдән романлар йохдур. Амма олачагдыр вә устад романчы гәләми Сизи, һеч шүбһәсиз, бир гәһрәман кими тәсвир эдәчәкдир».

8. ШАИГ—МҮТӘРЧИМ

Һәлә чаванлығында вә Тифлисдә олдуғу заманларда рус классикләрини охумаға башлаян Шаиг Бакыда мүәллимлик этдийи, аз-чох тә'мин олунмуш бир һәят кечирдийи илләрдә рус дили вә әдәбийятыны өйрәнмәк үчүн даһа артыг сә'йлә чалышырды.

Азәрбайчанын габагчыл зиялыларынын, А. Бакыханов вә Мирзә Шәфинин, Сейид Әзим вә Хан Гарадағинин кечән әсрдә рус классикләриндән тәрчүмәләр этмәк саһәсиндә башладыглары нәчиб иш XX әсрин әввәлләриндә чох кенишләнәрәк, өз ени көзәл бәһрәләрини вермәкдә иди. Инди бу ишлә өлкәнин ән көркәмли язычылары—Ҹ. Мәммәдгулузадә, Сабир, Ә. Һагвердиев, А. Сәһһәт, Ү. Һачыбәйов вә башгалары мәшғул идиләр. 1901-чи илдә Гоголун «Мүфәттиш»и тәрчүмә олунуб тамашая гоюлмушду. Бунун ардынча Крыловдан, Пушкиндән, Лермонтовдан, Горкидән чохлу тәрчүмәләр эдилмишди. Азәрбайчан охучусу вәтәнпәрвәрлик вә демократизм

идеялары, азадлыг вә сәадәт арзулары илә зәнкин олан рус классик әдәбийяты нүмунәләрини доғма әдәбийяты гәдәр сәмими, ачыг үрәклә гаршылайырды.

Бу, мүтәрчим Шаиг үчүн әсас, ичтимаи амил иди. Лакин ону һәмин мәдәни һәрәката гошан башга сәбәбләр вә амилләр дә варды. 1900—1910-чу илләрдә Шаиг рус дили вә әдәбийятыны мүкәммәл өйрәнмәк үчүн бир нечә сәмәрәли тәшәббүс этмишди.

Дөрдүнчү Бакы шәһәр кимназиясында дәрс дедийи вахт о һәмин кимназиянын мүәллимләриндән олан Митскевичин көмәйи вә мүтәмади мәсләһәтилә рус классикләрини, һабелә рус дилинин грамматикасыны чидди өйрәнирди. Бу заман рус язычыларындан Шаиги ән чох марагландырыб мәшғул эдән Чехов вә Горки олмушдур. 1903-чү илдә «Каспи» гәзетиндә э'лан вермиш бир рус зиялысынын зәнкин китабханасыны алмагла язычы рус вә Гәрби Авропа әдәбийятыны яхшы өйрәнмәк үчүн өзүнә даһа мүнасиб бир шәраит ярадыр.

Бүтүн бу сә'йләрин нәтичәсидир ки, артыг 20-чи илләрдә Шаиг рус әдәбийятына ән яхын олан вә ону яхшы билән Азәрбайчан язычыларындан бири олмушду. Һәтта бир дәфә тәләбәләринә яры зарафат, яры керчәк демишди ки, мән «рус әдәбийятыны Азәрбайчан әдәбийятындан яхшы билирәм»[1].

Шаигин рус мәдәнийййәтилә әлагәси ялныз әдәбийят чәрчивәсиндә галмыр. О, Бакыя гастрола кәлән мәшһур рус сәнәткарларынын иштиракилә верилән тамашалара кедир, рус тарихинә даир китаблар охуюб өз педагожи ишиндә истифадә эдир, реалист рус рәссамларынын әсәрләрилә марагланыр.

Өзүнүн дедийинә көрә, «Нишанлы гыз» ше'рини Шаиг бөйүк рус рәссамы В. М. Васнетсовун мәшһур «Алйонушка» рәсминин тә'сирилә язмышдыр. Һәмин

[1] «Талыбзадә Абдулла Шаиг» (Педагожи вә әдәби фәалийййәтинин 20 иллийи мүнасибәтилә чыхмыш мәчмуә), Бакы, 1923, сәһ. 29.

рәсмдәки дәрди башындан ашан, көзәл тәбиәтин гойнуна сығынмагла бир анлыға гәм-гүссәсини дағытмаға чалышан етим гызын талеи Шаигин бәдии тәфәккүрүндә вәтәни Азәрбайчанда вар-дөвләтә сатылан кичик, назәнин гызлары тәмсил эдән «нишанлы гыз» образыны доғурмушду (бах: «Нишанлы гыз» ше'ри).

Рус мәдәнийййәтинә гызғын рәғбәтини Шаиг чох сонралар, гочалығында яздығы мәгаләләрдән бириндә һәйәчанла ифадә эдәрәк дейир: «Суриковун әлван лөвһәләринә, Репинин һәят вә эһтирасла чошуб-дашан рәсмләринә ким лагейд баха биләр? Чайковскинин үрәкләрә нүфуз эдән, мә'на долу, фүсункар мусигиси кимин руһуну охшамаз? Пушкинин шеирләри, Туркенев вә Толстоюн романлары, Чеховун һекайәләри кимин ағыл, һиссийят вә тәсәввүрүнү әсир этмәз? Горки вә Маяковскинин чағырыш сәсләри кими оятмаз? Рус мәдәнийййәтинин мәһз бу үмумбәшәри маһийййәти, русларын мәһз бу мүтәрәгги фәалийййәти һәлә чох-чох бундан әввәл Азәрбайчанын габагчыл адамларынын нәзәрини Русияя чәлб этмишди»[1].

А. Шаигин өзү дә Азәрбайчанын һәмин габагчыл адамларындан бири иди. Буну онун 1907—1908-чи илләрдән сонра рус әдәбийятындан этдийи тәрчүмәләр ачыг-айдын көстәрмәкдәдир.

Язычынын һәлә еничә элә гәләм алдығы заманлардан Крыловла марагландығы вә онун бир нечә тәмсилини фарс дилинә чевирдийи мә'лумдур. Илләр кечдикдә бу мараг даһа гызғын вә чидди бир характер алмышды. Педагожи фәалийййәтини кет-кедә кенишләндирән, реализм вә сатирая кет-кедә даһа чох мейл эдән Шаигин Крылов тәмсилләринин тәрбийәви маһийййәтинә вә бу әсәрләрдәки дәрин һәятилийә, тәнгиди хүсусийййәтә бөйүк әһәмийййәт вердийини бурада хүсуси нәзәрә алмаг лазымдыр. «Рус халгынын һикмәт китабы» (Гогол) олан Крылов тәмсилләри,

[1] «Бакински рабочи» гәзети, 24 май, 1945, № 103.

Шаигин тәртиб этдийи әдәбийят дәрсликләринә дахил этмәк вә әдәбийят дәрсләриндә кечмәк үчүн бәдии форма вә һәчм чәһәтиндән дә чох мүнасиб әсәрләр иди.

Гырх илдән артыг бир мүддәт давам эдән мүтәрчимлик фәалиййәтиндә Шаиг ән чох Крыловла мәшғул олмуш вә онун 40-дан юхары тәмсилини тәрчүмә этмишдир. Азәрбайчанчая тәрчүмә олунмуш тәмсилләр ичәрисиндә «Гарға вә Түлкү», «Гурд вә Гузу», «Гурд ит дамында», «Эшшәк вә бүлбүл», «Ярпаглар вә көкләр» кими адлара тәсадүф эдирик ки, бунлар тәкчә Крылов ирсинин дейил, бүтүн дүня тәмсилинин ән яхшы нүмунәләриндән сайылмагдадыр.

Крыловдан айры-айры тәрчүмәләрини Шаиг о заманкы журналларда[1], илк дәрсликләриндән олан «Ушаг көзлүйү» (1915) вә башга китабларында[2], һамысыны бир ердә исә, совет дөврүндә чап этдирмишдир.

1909—1911-чи илләрдә Шаиг үмумиййәтлә рус вә Гәрби Авропа әдәбийятындан бир-биринин ардынча чохлу тәрчүмә вә тәбдил эдир. Онун рус әдәбийятына бу эһтираслы мейлинин үмуми ичтимаи-мәдәни әһәмиййәти нә гәдәр идисә, язычынын шәхси ярадычылыг инкишафы үчүн әһәмиййәти дә о гәдәр иди.

Лакин рус классикләри илә үлфәт бағладығы илләрдә Шаиг бә'зән мүртәче, пантүркист язычыларын тә'сирилә мистик түрк әдәбийятына да мейл эдир, онларын әсәрләрини дәрс китабларына салыр, һәтта бу язычыларын мәнфи тә'сири онун өз ярадычылығына да һәм идея, һәм үслубча мүәййән дәрәчәдә зәрәр верирди. Беләликлә, Шаигин әдәби фәалиййәтиндә енә ики хәтт, ики сәнәт, ики дүнякөрүшү бир-бирилә мүбаризә апарырды.

Бу мүбаризә хейли давам этдикдән сонра, бир

---

[1] «Мәктәб» журналы, Бакы, 1913, № 7 вә с.

[2] Фарсча тәрчүмәләр Шаигин «Күлшәни-әдәбийят» (1910) адлы дәрслийиндә чап олунмушдур.

яндан өз тәрәггипәрвәр идея мәзмуну вә йүксәк сәнәткарлығы илә шөһрәт газанмыш рус әдәбийяты, о бири яндан да, доғма Азәрбайчан әдәбийятынын Низами вә Фүзули, Вагиф вә Закир, Ахундов вә Сабир кими гүввәтли сималары Шаиги ябанчы тә'сир даирәсиндән чыхармышды. Онун тәрчүмә этдийи әсәрләр ичәрисиндә рус әдәбийяты нүмунәләринин илдән-илә чохалмасы һәмин инкишафы нүмайиш этдирән характерик һадисә иди. Мәктубларындан бириндә Шаиг өзү языр ки, «бир язычы кими мәни пролетар һәятилә марагландыран—Максим Горкинин ярадычылығы олмушдур. Онун мүбаризәйә чағыран, руһ йүксәклийилә язылмыш «Ана» романы, «Макар Чудра», «Фыртына гушу» вә «Шаһин нәғмәси» кими һекайәләрини бөйүк һәвәс вә мараг илә охумушам... «Фыртына гушу» вә «Шаһин нәғмәси» һекайәләрини тәрчүмә эдиб дәрсликләрдә чап этдирмишәм».

1909-чу илдә Лермонтовун Гафгаз һәятындан бир сәһнә олан «Гачаг» поэмасыны тәрчүмә эдән Шаиг һәмин илдәчә Д. Дефонун «Робинзон Крузо» романыны ихтисарла азәрбайчанчая чевириб Бакыда Оручов гардашларынын нәшриййатында айрыча китабча һалында бурахдырыр. 1911-чи илдә о, рус шаири Никитинин мөвзуу йохсул, садә фәһлә һәятындан алынмыш «Интизар» ше'рини тәбдил эдир.

Китабчанын кәләчәк сәһифәләри бизи Шаигин сәмәрәли мүтәрчимлик фәалиййәтинин ени фактлары вә ени чәһәтләри илә таныш эдәчәкдир.

9. ФӘРӘҺЛИ ИЛЛӘР

«Мән, Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын яратдығы бәхтияр һәят һаггында дүшүндүйүм заман һәмишә көзүмүн гаршысында шаһиди олдуғум ики лөвһә чанланыр: кечмиш вә букүн. Бу ики лөвһә мәндә боранлы вә думанлы күнләрдән сонра күнәшли яз сәһәринә говушмуш адамларда олан бир һал доғурур. Бу чох тәбиидир.

Мүдһиш фыртыналардан вә әзичи изтираблардан сонра һәят нә гәдәр дадлы олурмуш! Бу зөвгү, бу севинчи мән бүтүн гәлбимлә дуюрам»[1].

Бу сөзләри Абдулла Шаиг 1949-чу илдә, Совет Азәрбайчанынын артыг 29 яшы олдуғу заман язмышды. Лакин бу севинч далғасы һәлә чох-чох әвәлләр, Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулмасынын лап илк күнләриндән онун гәлбинә ахыб кәлмишди. Азәрбайчан зәһмәткешләри Коммунист партиясынын рәһбәрлийи вә рус халгынын гардашлыг көмәйилә буржуа-мүлкәдар ағалығына әбәди сон гоюб, ени гурулуша кечдийи заман А. Шаиг халгын бөйүк тарихи гәләбәсини ачыг үрәклә, севинч вә руһ йүксәклийилә гаршылаян язычылардан бири олмушду.

Доғрудан да, «мүдһиш фыртыналардан вә әзичи изтираблардан сонра һәят нә гәдәр дадлы» иди!..

Кәнч совет республикасынын сияси, игтисади, мәдәни йүксәлиши үчүн халгын һәдсиз бир фәдакарлыг вә гәһрәманлыгла ишә башламасы, Азәрбайчанын сосялизм гуручулуғундакы парлаг наилиййәтләри, бүтүн дикәр гәләм вә мәсләк йолдашлары кими, Шаигин дә иллərдән бәри давам эдән ярадычылыг вә ичтимаи фәалиййәтини ени, йүксәк бир мәрһәләйә галдырды.

Ингилабын лап илк күнләриндән совет һакимиййәтини алгышлаян вә она сәдагәтлә хидмәт эдән Шаигин һәлә биринчи рус ингилабы дөврүндән һәм бир мүәллим, ичтимаи хадим, һәм дә бир язычы кими демократик мейлләр саһиби олдуғуну, истисмарчы вә әдаләтсиз гурулушла барыша билмәдийини, азадлыг вә истигбал һаггында һәсрәт долу нәғмәләр яратдығыны билирик. Шаиг чаванлығындан «һүрриййәт көзәлинә» вурулан язычыларымыздан бири иди.

Әдибин ярадычылығындакы зиддиййәт вә мәһдудлуғун арадан галдырылмасы үчүн һәр чүр имканы яратмыш олан ингилаб, ону илләрлә дүшүндүрән дәрдләри, бәлалары да бөйүк бир сүр'әтлә йох этди. Бир заманлар Шаиг фәһлә вә кәндлинин дөзүлмәз һәят кечирдийини көрәрәк, бу һагсызлыға гаршы э'тиразлар эдирди. Инди артыг белә бир дөзүлмәзликдән, белә бир һагсызлыгдан шикайәт этмәйә лузум йох иди. Бир заманлар Шаиг чаризмин милли тәзйигиндән фәряд гопарырды. Инди артыг белә бир тәзйигә гәт'и сон гоюлмуш, дикәр гардаш совет халглары илә бәрабәр һүгуга малик олан Азәрбайчан зәһмәткешләри дә азадлыг вә тәрәггинин ишыглы йолларына чыхмышдылар. Бир заманлар габагчыл әдәбиййат вә инчәсәнәтин, доғма Азәрбайчан дилинин, халг маарифинин инкишафы йолундакы маниәләр һәр аддымда Шаиг кими тәрәггипәрвәр зиялыларын ишини чәтинләшдирирди. Ингилабдан сонра мәдәниййәтин сүр'әтлә тәрәгги эдиб чичәкләнмәси нәинки язычынын бу барәдәки дәрдләринә сон гойду, һәтта халг онун вахтилә бәсләдийи ән йүксәк арзулары да чох-чох өтүб кечди.

Бүтүн бу кими ениликләрин тә'сири иди ки, 1920—1930-чу илләрдә Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади, Ү. Һачыбәйов, Ә. Һагвердиев, Ҹ. Ҹаббарлы вә башга мүасирләрилә бир сырада Шаиг Азәрбайчан совет мәдәниййәтинин ән фәал хадимләриндән бири кими танынды. Ени игтисади сиясәт дөврүнүн чәтинликләринә, өлән синифләрин галыглары тәрәфиндән көстәрилән мүгавимәтә, мүртәче-милләтчи зиялыларын зиянкарлығына бахмаяраг, габагчыл мәдәниййәт хадимләри өз ишләрини мүвәффәгиййәтлә көрүр, дүшмән идеолокиянын дармадағын эдилмәсиндә партия вә һөкумәтә бөйүк көмәк эдирдиләр.

Әввәлләр олдуғу кими, енә Шаигин фәалиййәти чохчәһәтли иди. Бу илләрдә биз ону али мәктәб аудиторияларында лексия охуян, Азәрбайчан кәндләриндә ени маариф очагларынын ачылмасына көмәк эдән, совет әдәбийяты чәбһәсиндә чалышан, мәктәбләр үчүн дәрс китаблары вә програмлар һазыр-

---

[1] Абдулла Шаиг. Илһам мәнбәимиз, «Коммунист» гәзети, 20 декабр, 1949, № 243.

лаян, рус классикләриндән тәрҹүмәләр эдән көрүрүк. О вахтадәк һеч бир заман Шаиг өзүндә бу гәдәр гүввә, бу гәдәр һәвәс вә руһ йүксәклийи һисс этмәмишди. О, йорулмаг билмәдән ишләйир, языб ярадырды.

20—30-ҹу илләр Шаигин, һәр шейдән әввәл, бир мүәллим кими шөһрәт газандығы дөврдүр. Бу тамамилә тәбии иди. О илләрдә совет һөкумәти Азәрбайчанда халг маарифинин сүр'әтли инкишафы үчүн фөвгәл'адә чидди тәдбирләр көрүрдү. 1920-ҹи илин 17 ноябрында Бакыда кәләчәк Али Педағожи Институтунун бинөврәси олан педағожи курсларын тәшкил эдилмәси һәмин мүһүм тәдбирләрдән бири иди. Бу курсларын өһдәсинә Совет Азәрбайчанында кениш халг күтләләринин маарифләнмәсинә хидмәт эдән мүәллим кадрлары етишдирмәк кими шәрәфли бир вәзифә душүрдү. Бурада дәрс дейәнләр сырасында 20 илә яхын мүәллимлик тәҹрүбәси олан А. Шаиг дә варды.

Аз сонра Н. Нәримановун сәдрлик этдийи Азәрбайчан Халг Комиссарлары шурасы юхарыда көстәрилән педағожи курслар әсасында Али педағожи институту тәшкил этмәйи гәрара алыб, бу гәрары ичинә етирмәк үчүн хүсуси комиссия айырыр. Ишиндә А. Шаигин дә яхындан иштирак этдийи бу комиссия гаршыя чыхан бүтүн чәтинликләри арадан галдырараг институт үчүн бина, синифләр, кабинет вә лабораториялар, китабхана тәшкилинә мүвәффәг олур.

1921-ҹи ил ноябрын 15-дә Либедински күчәдә Туркенев адына мәктәбин бинасында ишә башлаян педағожи институтда Азәрбайчанын ән бачарыглы мүәллимләри дәрс дейирдиләр. Онларын сырасында Одесса университетини битирән Фәтулла Рзабәйли (физиолокия), енә ораны гуртаран Һәмид Шаһтахтлы (психолокия), Дармштадт политехникуму мә'зуну, мүһәндис Садыг Һүсейнов (кимя), Ленинград университетини битирән Мәммәд Әфәндизадә (риязийят) вә башгалары варды. Әдәбийят вә дил мүәллими—Абдулла Шаиг иди. Институтун ән фәал мүәллимләриндән олан Шаиг, эйни заманда, педағожи шуранын катиби вәзифәсиндә чалышырды.

Педағожи институтунун ән яхшы ҹәһәтләриндән бири онун тәләбәләри ичәрисиндә Дағыстан, Түркүстан вә башга совет республикаларындан кәлән ҹаванларын да олмасы иди. Бу ҹаванлардан бир нечәси сонралар өз кечмиш мүәллимләри А. Шаигин әсәрләрини өзбәк вә тачик дилләринә чевириб чап этдирмишләр.

Институт янындакы «Нүмунә мәктәби»ндәки фәалиййәти Шаигин мүәллимлик тарихинин ән гиймәтли сәһифәсини тәшкил эдир. Билдийимиз кими, бу мәктәб өз башланғычыны 1918-ҹи илдә Бакыдакы реални мәктәбин ашағы синифләриндән алмышды. Дәрсләр доғма Азәрбайчан дилиндә кечилирди. Мүәллимләр А. Шаиг, Ҹ. Ҹәбрайылбәйли, Гафур Рәшад, Садыг Гулиев вә башгалары иди. Кадет мәсләкли мүәллимләрин фитнә-фәсадына бахмараг, онлар мәктәбин ишини мүвәффәгиййәтлә давам этдирәрәк, мүәййән фасиләләрлә, совет дөврүнә гәдәр кәтириб чыхармышдылар. Артыг тә'сис олунмасынын икинчи илиндә «Нүмунә мәктәби»нин 9 синфиндә охуян азәрбайчанлы тәләбәләр һәм дәрс кейфиййәти, һәм дә әхлаг вә интизам ҹәһәтиндән бөйүк мүвәффәгиййәт әлдә этмишдиләр. Үч сон синфин рәһбәри олан А. Шаиг мүәллимләр шурасында һесабат вердийи заман «тәләбәләрдән мәмнун галмаян мүәллимләр варса, десинләр»—хитабына ҹаваб олараг, анчаг мүсбәт рә'йләр алмышды[1].

Ингилабдан сонра «Нүмунә мәктәби» әсаслы сурәтдә мөһкәмләнди, кенишләнди. Инди бу мәктәб, эйни заманда, Али Педағожи Институту янында «тәтбигат мәктәби» олмушду. Әсас мүәллимләриндән әлавә, бурада институт тәләбәләри тәҹрүбә дәрсләри дейирдиләр. Әввәлләр олдуғу кими, енә мәктәбин ән

---

[1] «Нүмунә мәктәбинин тарихчәси», «Али Педағожи институту салнамәси», Бакы, 1924, сәһ. 24.

фәал мүәллими, «нүмунә мәктәбинин пәрванәси»[1] А. Шаиг иди. Онунла әмәкдашлыг едән мүәллимләр, тәләбәси олан оғлан вә гызлар, ахшам курсларында охуян фәһләләр А. Шаигин шәхсиндә тәҹрүбәли, биликли, хејирхаһ бир маариф хадимини көрүр, ондан бөјүк көмәк алырдылар. Шаиг педагожи институтла о гәдәр бағланмышды ки, бу заман о, Ү. Һаҹыбәјов тәрәфиндән бәстәләнмиш «Институт маршы» адлы бир марш да язмышды.

Бүтүн бунларын нәтиҹәси олараг, 1923-ҹү илдә Совет Азәрбайҹанынын маариф иҹтимаиййәти 20 ил халг маарифинин тәрәггиси йолунда чалышмыш олан Шаигин юбилейини кечирди. О вахтадәк Азәрбайҹанда һеч бир халг мүәллими иҹтимаиййәтдән бу һөрмәти көрмәмишди ки, Шаиг көрдү. Илләр бою зәһмәтини чәкдийи «Нүмунә мәктәби»нә юбилей мүнасибәтилә «Шаиг нүмунә мәктәби» ады верилди. О заман кечирилән тәнтәнәли йығынҹаг вә зияфәтдән әлавә, Шаигин педагожи фәалиййәтинә даир хүсуси бир китабча да нәшр едилмишди. Бу китабчада бә'зи милләтчи мүәллифләрин языллары илә бәрабәр, Шаигә миннәтдарлығыны билдирән вә ону тәбрик едән зәһмәткеш зиялыларын, фәһләләрин дә чохлу языллары варды. Бакы фәһлә факултәси тәләбәләри А. Шаигә көндәрдикләри тәбрикдә язырдылар: «Шаиг ады сөйләнинҹә һәр кәс, һәр бир азәрбайҹанлы севкили шаирини вә һөрмәтли мүәллимини хатырлайыб, онун... чәкдийи зәһмәтләри, көстәрдийи фәалиййәти көзү өнүнә кәтирир...

Әскидән бәри Маһмуд әмиләр чалышыб түрк (Азәрбайҹан. — *ред.*) чоҹугларыны тәрбийә етмәк үчүн васитәләр тапыб яратдығы кими, севкили мүәллимимиз Абдулла Шаиг дәхи яратдығы әсәрләрилә вә тәртиб етдийи дәрс китаблары илә кәнҹләримизи тәрбийә етмәкдән бир ан кери дурмамыш, даима чалышмышдыр вә букүн дәхи йүзләрҹә биз әмәлә факултәси (фәһлә факултәси.—*ред.*) тәләбәләрини тәрбийә етмәкдә, биз ишчи тәләбәләрә... түрк дили вә әдәбийятымызы өйрәтмәкдә, Шура Азәрбайҹанымызын кәләҹәк дәстәсини һазырламагда йорулмадан давам едир»[1].

Юбилей күнләриндә Шаигин педагожи мәһарәти хүсуси гейд едилмиш вә бунун маариф саһәсиндә јениҹә ишә башлаян кәнҹ гүввәләрә бөјүк тәрбийәви тә'сири олмушду. Юхарыда көстәрилән китабчада тәләбәләриндән бири Шаигин дәрсләриндән вә мәһарәтиндән бәһс едәрәк язырды: «Мүбалиғәдән һеч горхмаяраг иддиа едә биләрик ки, һеч бир тәләбә тәрәфиндән һеч бир мүәллимин дәрси бу гәдәр ҹазибә илә динләнмәмишдир. Бу фитри мүәллимин ойлә бир е'ҹазкар ифадәси, ойлә тә'сиркар тәләффүзү вар ки, ән лагейд тәләбә белә ону бөјүк бир шөвг вә һәвәслә динләр... Онун неҹә бир мүәллим олдуғуну билмәк үчүн мүтләга тәләбәси олмалыдыр»[2].

20—30-ҹу илләрдә Шаиг Педагожи институту вә «Нүмунә мәктәби»ндән башга, Бакы дарүлмүәллимининдә, фәһлә факултәләриндә, Әли Байрамов адына гадынлар клубунун тәһсил курсларында вә дикәр маариф оҹагларында да ишләйирди. Бир әдәбийят мүәллими кими о, тәләбәләринин коммунист тәрбийәсиндә бәдии әдәбийят тәдрисиндән мүмкүн гәдәр яхшы истифадә етмәйә чалышыр, бунун үчүн даим ени йоллар ахтарыб тапырды. Дүня вә рус әдәбийяты илә янашы, Азәрбайҹан әдәбийяты вә дилинин дәриндән өйрәнилмәсинә наил олмаг Шаигин хүсуси әһәмиййәт вердийи бир мәсәлә иди.

Мәктәбдәки ишиндән әлавә, о, әдәбийят дәрнәкләриндә, мүсамирә вә диспутларда да бәдии әдәбийяты тәблиғ едир, классикләр һаггында долғун мәзмунлу мә'рузә вә лексиялар охуюрду. Бакыда Сабир адына китабханада «Бөјүк халг шаири Са-

---

[1] «Нүмунә мәктәбинин тарихчәси», «Али Педагожи институту салнамәси», Бакы, 1924.

[1] «Талыбзадә Абдулла Шаиг» (мәҹмуә), Бакы, 1923, сәһ. 4!

[2] Енә орада, сәһ. 8.

бир» мөвзуунда чох долғун, марагпы бир мә'рузә етмишди. Бу мә'рузәдә Сабирин 1905-чи ил ингилабына мүнасибәти мәсәләсинә бөйүк ер верилмишди. О заман бир чох әдәбиййатшүнасларын ортая атдығы «Сабирми «Молла Нәсрәддин»и яратмышдыр, я «Молла Нәсрәддин» Сабири?» суалында мәсәләнин гейри-элми шәкилдә гоюлдуғуну сүбут едән Шаиг көстәрирди ки, «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби дә, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин ән яхшы әсәрләри дә, һәр шейдән әввәл, биринчи рус ингилабы дөврүнүн мәһсулудур. Бизим XX әср реалист әдәбиййатымызы, демәк олар ки, 1905-чи ил ингилабы яратмышдыр.

Али мәктәбдә охудуғу лексияларда Шаиг вахтилә Азәрбайчан шифаһи халг әдәбиййатындан топладығы зәнкин материаллардан чох истифадә эдирди. Онун рәһбәрлийилә тәләбәләр фолклор нүмунәләрини топлайыр вә өйрәнирдиләр. Сонралар бир фолклорчу кими танынан Һүммәт Әлизадә, Ә. Ахундов вә башгалары бу саһәдә ишә А. Шаигин көмәйи вә рәһбәрлийилә башламышлар.

Азәрбайчан фолклорунун өйрәнилмәси вә нәшри тарихиндә А. Шаигин мүәллимә Шәфигә ханым Әфәндиева вә М. Һ. Ахундов илә бирликдә топладыглары материаллар әсасында нәшр олунан «Баятылар»[1] китабы гиймәтли бир тәшәббүс кими диггәти чәлб эдир. Ф. Көчәрлинин «Балалара һәдиййә» әсәриндән сонра бу ән яхшы фолклор мәчмуәләриндән бири сайыла биләр.

* * *

Педағожи фәалиййәтиндә Шаиг элми-методик әдәбиййатын ярадылмасына бөйүк фикир верирди. Кәнч совет маариф кадрларынын һәр чәһәтдән һазырлыглы вә камил олмалары йолунда йорулмаг билмәдән чалышмаға онда һәдсиз илһам варды. О, дәрсләриндән әлавә, әсәрләриндә вә мәгаләләриндә

[1] «Баятылар», Бакы, 1926.

кәнч мүәллимләрә яхшы мәсләһәтләр верир, онлары сечмиш олдуглары ихтисасын зирвәләринә йүксәлмәйә чағырырды. Мәгаләләриндән бириндә мүәллим үчүн билик, исте'дад вә мә'нәви паклығы бир өлчүдә көтүрән Шаиг язырды ки, «һәр ишдә исте'дад лазым олдуғу кими, мүәллимдә дә исте'дад олмалыдыр. Бу исте'дады олмаянларын көзәл билдийи үсул илә вердикләри дәрсләр белә сөнүк вә чансыз олур. Сөзүн гысасы һәр мүәллим үсулларла көзәл ашина олмагла бәрабәр, өз мәнлийи вә шәхсиййәтини дә унутмамалыдыр»[1].

Мүәллим вә тәләбәләр үчүн элми вә методик вәсаит һазырланмасы хәттилә Шаиг чох сәмәрәли иш апарырды. Онун тәдгигат иши әсасән ики истигамәтдә давам эдирди: биринчиси әдәбиййатшүнаслыға даир мәгаләләр язмаг йолу; икинчиси әдәбиййатдан дәрс китаблары, програмлар вә башга методик вәсаит һазырланмасы йолу.

Совет адамлары бу илләрдә әдәбиййат тарихинин өйрәнилмәсинә бөйүк мараг көстәрмәйә башламышдылар. Партиянын мүдрик милли сиясәти сайәсиндә формача милли, мәзмунча сосялист мәдәниййәтини инкишаф этдирән Азәрбайчан халгы рус вә дүня классикләрилә бәрабәр, өз доғма әдәбиййатыны да мәһәббәтлә өйрәнмәк истәйирди. Вахтилә халг, классикләри охумаг имканындан мәһрум олдуғу, яхуд буна чәтинликлә наил олдуғу һалда, инди артыг нәшриййатлар вә мәтбуат классик әдәби ирсин кениш күтләләр арасында яйылмасы үчүн чидди ишләр көрүрдү. Әдәбиййаты өйрәнмәкдә халга көмәк этмәк габагчыл зиялыларын вә язычыларын да мүгәддәс борчу иди. Онлар бу ишә һәвәслә гошулмушдулар.

Лакин 1920—1930-чу илләрдә халгын әдәбиййата бөйүк мейл вә марағыны көрәрәк, бундан өз чиркин мәгсәдләри үчүн истифадә эдәнләр дә варды. Совет мәдәниййәти саһәсинә сохулан зиянкарлар о заман

[1] А. Шаиг. Лаборатор үсулу, «Ишчи факултәси» журналы, Бакы, 1925, № 2.

Азәрбайҹанда мүртәҹе-милләтчи әдәбийяты яймаг мәгсәдилә чохлу китаб вә мәгаләләр язырдылар. Азәрбайҹан халгынын зәнкин әдәбийятына вә рус классик әдәби ирсинә хор бахан бу зиялылар өз ағаларынын пантүркист-панисламист сиясәтинә уйғун олараг, әдәбийят тарихинә мүртәҹе нөгтейи-нәзәрдән янашыб, милләтчи, мистик руһда олан бәдии әсәрләри тәблиғ эдирдиләр. Онлар Азәрбайҹан әдәбийятынын көзәл, реалист ән'әнәләрини инкар эдир, М. Ф. Ахундов, Сабир кими классикләри нүфуздан салмаға чалышырдылар.

Белә бир заманда Азәрбайҹан язычыларынын демократик ганады, әсас э'тибарилә, яшлы әдиб вә шаирләр—Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, А. Шаиг вә башгалары совет идеолокиясынын һәллэдичи тә'сирилә гызғын ишә киришәрәк, реалист әдәбийяты, сөз сәнәтиндә хәлгилийин парлаг нүмунәси олан әсәрләри эһтирасла мүдафиә вә тәблиғ этмәкдә идиләр. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин М. Ф. Ахундов, Сабир, Әли Нәзми һаггында; Ә. Һагвердиев вә А. Шаигин енә М. Ф. Ахундова һәср олунмуш долғун мәзмунлу мәгаләләри буна мисал ола биләр. Бунлар Азәрбайҹанда ени яранан совет әдәбийятшүнаслығынын илк нүмунәләри, бу саһәдә илк тәшәббүсләр иди. Габагчыл язычыларын әдәбийят тарихиндә реализм вә хәлгилик ән'әнәләринә йүксәк гиймәт вермәләри В. И. Ленинин мәдәни ирсә мүнасибәтә даир даһиянә көстәришләринә мувафиг олдуғуна көрә хүсуси әһәмиййәтә малик иди.

А. Шаигин әдәбийят тарихи мөвзуларында яздығы әсәрләрдән «Мирзә Фәтәли Ахундов һаггында мүлаһизәләрим», «М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»и һаггында мүлаһизәләрим», «1905-ҹи ил ингилабындан сонра етишмиш әдәбийятымыза сәтһи бир нәзәр» вә с. мәгаләләри көстәрмәк мүмкүндүр. Адларындан да көрүндүйү кими, бу тәдгигләриндә мүәллифи мәшғул эдән әсас проблем Азәрбайҹан әдәбийятында реализмин вә демократик идеяларын инкишафы тарихидир. Бу проблемин айдынлашдырылмасында бөйүк реалист М. Ф. Ахундовун ирсинә вә 1905-ҹи ил ингилабынын әдәбийята тә'сири мәсәләсинә хүсуси диггәт етирмәклә Шаиг әдәбийят тарихинә мүтәрәгги мүнасибәтини чох айдын бирузә вермишдир.

М. Ф. Ахундов һаггында мәгаләләриндә Шаиг өз бөйүк сәләфинин ярадычылыг вә дүнякөрүшүнүн бир сыра мүһүм ҹәһәтләрини изаһ этмәйә чалышыр. Даһи язычынын Азәрбайҹан әдәбийяты тарихиндәки мөвгеини ишыгландыран Шаиг онун ән мүһүм хидмәтини реализм әдәби мәктәбини тә'сис этмәсиндә көрәрәк языр: «Мирзә Фәтәли түрк (Азәрбайҹан.— *ред.*) тарихи-әдәбийятында биринҹи реалист язычыдыр ки, әсәрләриндә һәгигәти, һәяты олдуғу кими көстәрир».[1]

Ахундов ярадычылығындакы һәятилийә, милли колоритә даир конкрет фактлар вә мүлаһизәләр Шаигин мәгаләләринин яхшы ҹәһәтләриндән биридир.

Шаиг мәгаләләриндә М. Ф. Ахундовун инкишафына габагчыл рус ичтимаи фикринин, рус әдәбийятынын вә һабелә Гәрби Авропа мүтәрәгги мәдәниййәтинин тә'сириндән дә бәһс эдир.

Сабирин өз сәләфләриндән, Азәрбайҹан классикләриндән куя «пәк ираг» олдуғуну иддиа эдән буржуа әдәбийятшүнасларынын әксинә олараг, Шаиг биринҹи мәгаләсиндә М. Ф. Ахундовла Сабир арасындакы идея вә сәнәткарлыг әлагәсинә даир бир чох инандырычы мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр. Шаигин мүлаһизәләринин бир мүсбәт ҹәһәти дә М. Ф. Ахундов ирсинин мүасир әһәмиййәтини көстәрмәсидир.

«Алданмыш кәвакиб» һаггында мәгаләсилә мүәллиф Азәрбайҹан әдәбийятшүнаслығында конкрет бир әсәр барәсиндә элми иш язмағын илк нүмунәләриндән бирини вермишди. Бурада «Алданмыш кәвакиб» Азәрбайҹан реалист нәсринин бинөврәсини тәшкил эдән, ичтимаи проблематикасы илә

[1] «Маариф вә мәдәниййәт» журналы, Бакы, 1924, № 4.

классик бир әсәр кими гиймәтләндирилир. Һекайәдә әдибин реалист типләр яратдығыны вә бунлардан һәр бирини фәрди вә ичтимаи хүсусиййәтләрилә, чох габарыг тәсвир етдийини Шаиг өз кениш тәһлили, инандырычы сүбутлары илә айдынлашдырыр. О языр ки, Ахундов бүтүн әсәр боју шаһын вә онун әтрафындакы ә'янларын «янлыш һәрәкәтләринә, мәнтигсиз мүһакимәләринә, шүурсуз фәалиййәтләринә ачы-ачы күлүр вә һәр бирини өзүнәмәхсус кәскин бояларла тәрсим эдир»[1].

Азәрбайчан әдәбиййатшүнаслары ичәрисиндә, демәк олар ки, биринчи дәфә А. Шаиг Ахундов сатирасында мүсбәт идеал мәсәләсинә даир нәзәри фикирләр ортая атмышдыр. Мәнфи типләри сатирик планда тәсвир эдән әдибин бу типләрә көрә һәр чәһәтдән, һәм дә һәдсиз үстүн олдуғуну көстәрән Шаиг чох доғру дейир ки, Ахундовун ифша етдийи адамларын «бүтүн дүшүнчә, дуйғу вә идеаллары ш а и р и н әхлаги идеалына мүхалифдир. Ш а и р өз идеал аләминә йүксәләрәк, онлара чох йүксәкдән бахыр... Онлар ш а и р и н яратмаг истәдийи ени һәята, ени аләмә дүшмән вә әнкәл олан вә инсанлығы зәһәрләйән зәрәрли микроблардыр».

Белински һәят һәгигәтини бөйүк сәнәткарлыгла экс етдирән Гоголу чох вахт язычы дейил, мәһз «шаир» адландырдығы кими, Шаигин дә бир чох чәһәтдән Гогол мәктәбинә яхын олан М. Ф. Ахундова «шаир» ады вермәси тамамилә тәбии иди.

Һекайәдәки образлардан ән әввәл шаһы характеризә едәрәк, онун эгоизмини, ахмаглығыны вә башга эйбәчәр сифәтләрини типик сифәтләр кими гиймәтләндирәндән сонра Шаиг Иран сарай мә'мурларынын Ахундов тәрәфиндән «йүксәк гайәләрә вә үлви мәфкурәләрә ябанчы» шәхсләр кими тәсвир олундугларыны көстәрир. Мүәллифин идеалы илә эйбәчәр ичтимаи варлыг арасында олан бу кәскин

[1] А. Ш а и г. М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»и һаггында мулаһизәләрим, «Маариф вә мәдәниййәт» журналы, Бакы, 1925, сәһ. 55.

зиддиййәти Шаиг «Алданмыш кәвакиб»дәки ачы күлүшүн мәнбәи һесаб эдәрәк языр ки, «һәр гәһгәһәсиндә әдибин руһи чырпынтылары, үрәк яхычы кәдәрләри вә изтираблары һисс эдилир». Демәли, Ахундовун һекайәси сатира олдуғу гәдәр дә лирик әсәрдир; орада мүәллифин һәссас, һәйәчанлы гәлби дөйүнүр.

М. Ф. Ахундовун яратдығы Юсиф Сәррач образыны мүәллифин өзү илә эйниләшдирмәк кими бир янлышлыға йол версә дә, Шаиг әдибин мүсбәт гәһрәманынын характеристикасыны чох яхшы ачыр. Шаигә көрә, Юсиф Сәррачын симасында Ахундов көстәрмишдир ки, «әхлаг, фикир вә идеяча йүксәк оланлар һәр шейдән әввәл өзүнү дейил, чәмиййәтини, мүһитини дүшүнүр, онун сәадәти вә раһатлығы үчүн чырпыныр вә бу йолда һеч бир фәдакарлыгдан чәкинмәз». Ахундовун тәсвириндә Юсиф Сәррач мәһз белә бир адам, «ени һәят гурмаг истәйән», «чәмиййәтин бүтүн фәрдләрини бәхтияр яшатмаг» арзусунда олан «мүсбәт тип», «халгы тәмсил едән харигүл'адә бир инсан»дыр. Юсиф Сәррач образы һаггында мүһакимәләринә Шаиг онун мәғлубиййәтинин сәбәбләрини изаһ етмәклә екун вурараг чох доғру дейир ки, бу «фәлакәтә сәбәб улдузларын тә'сири дейилди, халгла онун арасындакы башгалыгдан (охумалы: узаглыгдан.—*Ә. М.*) доғулмуш ичтимаи бир һадисә» иди.

Юхарыда дейилдийи кими, дәрслик вә башга тәдрис-методика васитәси һазырланмасында яхындан иштиракы узун заман Шаигин элми-педагожи фәалиййәтинин мүһүм бир саһәси олмушдур. Бу ишин өзүнүн дә мүхтәлиф голлары вардыр. Бурая әдәбиййат тарихинә, әдәбиййат нәзәриййәсинә (поэтика) аид китабларла янашы, әдәбиййат мүнтәхәбатлары, грамматика дәрслийи, програмлар, методикая даир әсәрләр вә с. дахилдир.

20—30-чу илләрдә А. Шаиг бу кими элми-методик әсәрләрин язылмасы вә нәшри ишиндә мәркәзи ер тутан адамлардан бири иди. Мараглыдыр ки,

тәкчә 1924-чү илдә онун мүстәгил яздығы вә тәртиб етдийи үч дәрслик («Ени мүнтәхәбат», «Гираәт китабы», «Түрк әдәбийяты») вә һәлә 1908-чи илдә дикәр беш мүәллифлә һазырладыглары «Икинчи ил» чап олунмушдур. Бундан башга, А. Шаиг «Гәваиди-әдәбиййә» (поэтика) вә «Түркчә сәрф-нәһв» китабларынын мүәллифләриндән олмушдур; о, Азәрбайчан дилинин грамматикасы үзәриндә бөйүк сә'й ишләмишдир.

О заман мүкәммәл элми грамматиканын вә дилә аид башга мәнбәләрин йохлуғу али мәктәб мүәллимләрини Азәрбайчан дилинин проблемләрини тәдгиг эдиб, кениш конспектләр тутмаға вә өз шәхси тәдгигат ишләри әсасында дәрс демәйә мәчбур эдирди. Одур ки, Шаиг язычылыг вә мүәллимликлә бәрабәр, дил тарихини вә мүасир дили өйрәнир, морфолокия вә синтаксисин айры-айры мәсәләләринә даир кениш тәдгигат иши апарырды. Онун шәхси архивиндә «Синтаксис», «Шәкилчи», «Түрк грамери» вә с. адларла бир нечә кениш конспектә раст кәлирик.

Лакин бүтүн бу дәрсликләрин вә башга материалларын эйни дәрәчәдә әһәмиййәтли, гиймәтли олдуғуну дейә билмәрик. Әдәбийят тарихини әсасән мүәдән Шаигин әсәрләриндә бә'зи янлыш, мәһдуд чәлышан, дил мәсәләләрини чох вахт дүзкүн изаһ эдән Шаигин әсәрләриндә бә'зи янлыш, мәһдуд чәһәтләр дә өзүнү көстәрирди. Бир сыра дәрсликләриндә о, әдәбийятын вәзифәләри, спесификасы, тәрбийәви әһәмиййәти кими мәсәләләри изаһ эдәркән каһ психолокизмә, каһ формализмә, каһ да буржуа эстетизминә кедиб чыхырды. Доғрудур, бу кими һаллар онун 1919-чу илдә чыхан милләтчи руһлу «Мүнтәхәбат»ына нисбәтән совет дөврүндә чыхан китабларында даһа аз иди. Лакин Шаигин дә иштирак этдийи «Түркчә сәрф-нәһв»дә, «Гәваиди-әдәбиййә»дә, яхуд онун тәкликдә чап этдирдийи «Милли гираәт китабы»нда (1922) һәлә бир сыра чилди сәһвләр варды. Бунларда көзә дәйән башлыча сәһв

дәрсликләрдә түрк дили вә әдәбийятынын үстүн тә'сири, рус вә Гәрби Авропа классикләринә кифайәт гәдәр ер верилмәмәси иди. Маариф вә нәшрийят саһәсинә сохулмуш милләтчи зиялыларын тә'сирилә бурахдығы бу сәһвләрдән Шаиг «Түрк әдәбийяты» (1924), «Гираәт китабы», «Әдәбийят дәрсләри» (1927) кими дәрсликләриндә бөйүк бир сүр'әт вә гәт'иййәтлә узаглашмаға чалышмыш вә буна хейли дәрәчәдә мүвәффәг олмушду.

«Икинчи ил», «Күлзар» вә «Мүнтәхәбат» китаблары илә сонракыларын мүгайисәси айдын көстәрир ки, Шаиг биринчи дәрсликләриндәки мүсбәт чәһәтләри кетдикчә инкишаф этдирмәйә хүсуси фикир вермишдир. Мәктәбләрдә Азәрбайчан вә рус классик әдәбийяты тәдрисинә илдән-илә даһа чох ер верилмәси илә әлагәдар олараг Шаиг дә өз дәрс китабларында Азәрбайчан вә рус классикләринә айрылан сәһифәләри илдән-илә чохалтмыш, онлар һаггында охучуя кет-кедә даһа кениш элми-биографик материаллар чатдырмышдыр.

Азәрбайчан классикләри һаггында мә'лумата вә онларын әсәрләриндән нүмунәләрә һәлә 1912-чи илдә чыхан «Күлзарда» да раст кәлмәк олурду. Лакин «Гираәт китабы» вә «Түрк әдәбийяты» бу чәһәтдән чох-чох тәкмилләшдирилмишди.

Биринчи дәрәчәли мәктәб үчүн «Гираәт китабы»нда түрк әдәбийяты, Мәһәммәд Әмин, Әһмәд Һикмәт вә башгаларынын әсәрләри һәлә кениш ер тутса да, Азәрбайчан классик әдәбийяты һиссәси нисбәтән даһа гүввәтли вә рәнкарәнк бир шәкилдә тәгдим олунурду. «Гираәт китабы»нда Вагиф, Видади, Сейид Әзим Ширвани, Сәһһәт, Сабир вә Мәһәммәд Һади һаггында биографик мә'лумат вә бу язычыларын ән характерик әсәрләри верилмишдир. Һәрчәнд, бу биографик мәгаләләрдән бә'зиләри һәддиндән артыг мүхтәсәр вә сәтһи иди (мәсәлән, Видади һаггында); лакин о вахтадәк һеч бир дәрс китабында Азәрбайчан язычыларына бу гәдәр ер айрылмамышды.

Башга дәрсликләриндәки кими, «Гираәт китабы»нда да Шаиг хүсуси слараг мәктәблиләр үчүн яздығы өз шеир вә һекайәләринә бөйүк ер верир. Бунлардан чоху ушаглара тәбиәт, фәсилләр, гушлар һаггында тәсәввүр верән әсәрләрдир («Көч», «Дағлар султаны», «Сон баһар», вә с.).

Бу дәрслийиндә Шаиг мүәййән әсәрләрин синифдә тәһлил вә тәкрары ишинә истигамәт вермәк мәгсәдилә бир нечә план да мәсләһәт көрүр. «Көч» һекайәсиндәки Кәрим баба вә Айрым гызына аид парчаларын тәһлил вә тәкрары үчүн бу чүр бир план нүмунә көстәрилир: «1. Кәрим бабанын тәмиз әхлагы; 2. Айрым гызынын тәмиз әхлагы; 3. Кәрим баба илә Айрым гызыны мүгайисә»[1]. Лакин «Көч»үн айры-айры һиссәләри арасында башга мүәллифләрин хырда лирик шеирләринин верилмәси китабын тәртибини поздуғу вә һиссәләрә бөлүнән әсәрин ардычыл, бүтөв шәкилдә гавранылмасына мане олдуғу үчүн бу принсипи тәгдир этмәк олмаз.

«Гираәт китаб»ына Шаигин әввәлки дәрсликләриндә бир нечә дәфә чап олунан Пушкин, Колтсов, Чехов вә Горкинин әсәрләриндән әлавә ени әсәрләр дә дахилдир. Онлардан Л. Н. Толстоюн «Корлар вә фил», М. Горкинин «Шаһин нәғмәси» һекайәләри көстәрилә биләр.

«Түрк әдәбийяты»—икинчи дәрәчәли мәктәб үчүн дәрсликдир. Мүндәрәчәси э'тибарилә «Гираәт китабы»на яхын олан «Түрк әдәбийяты»нда Азәрбайчан әдәбийятына даир биографик очеркләр даһа мүкәммәл олдуғу кими, Азәрбайчан классикләриндән верилән нүмунәләр дә чохдур. А. Шаиг бизим әдәбийятымызын ики бөйүк симасыны—М. Ф. Ахундов вә Сабири кәнчлийә әтрафлы танытмаға хүсуси чалышмышдыр. Китабда Ахундов вә Сабирин эн чох ер тутмасы бурадан ирәли кәлир (М. Ф. Ахундов—50 сәһифә, Сабир—25 сәһифә).

Дүздүр, бир сыра дәрсликләриндә олдуғу кими,

[1] А. Шаиг. Гираәт китабы, Бакы, 1924, сәһ. 15.

бурада да Шаиг һәлә Азәрбайчан әдәбийятыны Азәрбайчан халгынын тарихилә бағлы олан там мүстәгил бир әдәбийят кими тәгдим этмәк дәрәчәсинә чатмамышдыр. «Түрк әдәбийяты»нда Т. Фикрәт, Р. Тофиг, Маһмуд Әкрәм вә башга түрк язычыларына енә бөйүк бир ер верилмәси, Шүнаси пашанын «түрк әдәбийяты мүәссисләри»ндән бири кими тәгдим эдилмәси буна бир сүбутдур. Лакин башга мүәллифләрин о вахтадәк чап этдирдикләри бә'зи мәгаләләр истисна эдиләрсә, Шаигин Фүзули, Вагиф, Видади, М. Ф. Ахундов, Сабир, Сәһһәт, Һади һаггында «Түрк әдәбийяты»нда элми-биографик очеркләр чап этдирмәси ады чәкилән Азәрбайчан язычыларыны мәтбуат васитәсилә тәблиғ этмәк саһәсиндә гиймәтли тәшәббүсләрдән бири иди.

«Лейли вә Мәчнун» әсәриндән кичик бир парчаны азәрбайчанча вә русча нәшр эдән «Кәшкүл» гәзетиндән вә бә'зи башга мәгаләләрдән сонра, Фүзулинин һәяты вә сәнәтинә даир мә'лумат верән мө'тәбәр мәнбәләр сырасында Шаигин дәрслийи өз фактик материалларынын зәнкинлийи вә сәмими мүнасибәтилә сечилирди.

Фүзули һаггында очеркиндә Шаиг бөйүк Азәрбайчан шаиринин тәвәллүд тарихи, ери, әсас бәдии әсәрләри, шәхсиййәти, гәзәл ярадычылығы саһәсиндәки мүстәсна мөвгеи, поэзия аләминә тә'сири кими бир чох моментләри айдынлашдырыр. О языр: «Фүзули шеир демәдән әввәл тәһсили-элмә чалышды. Исте'дады сайәсиндә һәм көзәл алим олду, һәм шаир. Чүнки элмсиз шеир тәмәлсиз бир бина кими олдуғуну вә шаир чаһил олурса, чәһли ше'ринә сирайәт эдәчәйини көзәлчә дүшүнмүшдү»[1]. Феодал-патриархал мүһитин зүлмәтләри ичәрисиндә, орта әср мүһарибәләри шәраитиндә яшайыб ярадан Фүзулинин өз ағыр заманәсиндән шикайәтләр этдийини көстәрдийи заман Шаиг бөйүк шаирин «Бир дөврдәйәм ки, нәзм олуб хар...» мисраларыны мисал кәтирир.

[1] А. Шаиг. Түрк әдәбийяты, Бакы, 1924, сәһ. 90.

«Фүюзат»дан башлаяраг бүтүн буржуа язычы вә әдәбийятшүнасларынын Вагиф, Видади кими Азәрбайчан классикләрини «чобан шаирри»—дейә нүфуздан салмаға чидд-чәһд этдикләрини нәзәрә алсаг, о заман Шаигин «Түрк әдәбийяты» китабында бу шаирләрә дә хейли ер вермәсини чох мүсбәт бир иш кими гиймәтләндирмәлийик.

М. Ф. Ахундова һәср эдилән һиссә долғун мәзмунлу элми-биографик мә'луматдан, ихтисарла верилән «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндән вә «Һачы Гара»нын кениш мәзмунундан ибарәтдир. Бу һиссәдә Ахундовун ушаглыг илләри вә тәһсили, рус классик әдәбийяты илә әлагәси, кениш әдәби-элми фәалиййәти, реализми, Закирлә достлуғу, әсәрләринин башга дилләрә тәрчүмә эдилмәси кими мәсәләләрдән бәһс олунур.

Биографик очеркләр вә бәдии әсәрләрлә янашы Абдулла Шаигин дәрслийиндә айры-айры әсәрләрә даир мүхтәсәр гейдләрә, һабелә һәмин әсәрләри синифдә тәһлил этмәк үчүн плана, язы дәрсләри, поэтика вә грамматикая аид чалышмалар һаггында методик көстәришләрә дә тәсадүф олунур. Китабдакы әсәрләрин «гайәси»нә даир верилән тәһлилләрин бир гисми элми чәһәтдән чох да дүзкүн вә файдалы дейил. Бурада әдәбийятын маһиййәти, сәнәткарын тәбиәти вә ярадычылыг просеси бә'зән идеалистчәсинә изаһ эдилир. Сабирин «Ким нә дейәр биздә олан гейрәтә?» сатирасындан сонра, әсәрин гайәси бу шәкилдә тә'йин эдилир: «Һәр милләтин тәрәгги вә фәалиййәтинин башлыча (?!) амили элм вә эхлагдыр»[1].

Методик көстәришләр исә башга чүрдүр. Бунлар өз ихтисасынын устасы олан бир мүәллимин көстәриш вә мәсләһәтләридир. Мисал үчүн, Сабирин «Гоча вә чаван» сатирасындан сонра Шаиг ашағыдакы план вә көстәришләри верир:

[1] А. Шаиг. Түрк әдәбийяты, Бакы, 1924, сәһ. 20.

«Тәһлил. Бу мәнзумә нә шәкилдә язылмыш? Вәзнини бөлүнүз, тәгти эдиниз.

Һагг вә нур бир вахт мәғлуб олса белә, нәһайәт галиб кәләчәйи шүбһәсиздир.

Гайә. Һагг һәр заман ачыдыр, мейвәси ширин олса да. Һагг илә батил, нур илә зүлмәт бәдви-хилгәтдән бәри һәр заман чарпышмыш вә һала чарпышмагда давам эдир».

Шаигин бир нечә мүәллифлә бирликдә чап этдирдийи «Әдәбийят дәрсләри» китабы дәрслик саһәсиндәки ишин мүасир тәләбләрә кет-кедә даһа чох чаваб вердийини, совет кәнчләринин тәрбийә вә тәһсилинә даһа чох көмәк этдийини көстәрмәкдә иди. «Әдәбийят дәрсләри» һәм мүндәрәчәси, әһатә этдийи мүхтәлиф халгларын әдәбийяты, һәм дә методик материаллары э'тибарилә мүкәммәл бир китабдыр.

Дәрсликдә биринчи нөвбәдә көзә көрүнән чәһәт әдәбийятлара тәнасүб э'тибарилә мүвафиг ер верилмәси, Азәрбайчан, рус, Гәрби Авропа язычыларынын китабда үстүнлүк тәшкил этмәсидир. Бурада М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» вә «Алданмыш кәвакиб», Ә. Һагвердиевин «Дағылан Тифаг», Сабирин «Сатырам» вә Сәһһәтин «Шаир вә шеир пәриси», Пушкинин «Стансия нәзарәтчиси», Гоголун «Шинел», Туркеневин «Хор вә Калынич», Чеховун «Әмәзә», Горкинин «Тунел» вә «Фыртына гушу» вә с. әсәрләрә раст кәлирик. «Әдәбийят дәрсләри» китабы совет язычыларындан нүмунәләр верән илк Азәрбайчан дәрсликләриндән бири олмаг э'тибарилә дә гиймәтлидир. Бурада М. Горкинин әсәрләрилә янашы Фурмановун «Чапаев»индән бир парча, С. Рустәм вә башга Азәрбайчан совет шаирләриндән нүмунәләр верилмишдир. Китаба һабелә бөйүк һинд язычысы Р. Тагорун бир мәнсур ше'ри, Эмил Золя вә башга франсыз язычыларынын әсәрләри дахилдир.

* * *

Ингилаб мүәллим Шаиг кими, язычы Шаиги дә союг, туфанлы, гаранлыг аләмдән чыхарыб, илыг,

айдын, ишыглы аләмә кәтирмишди. Артыг ингилабын икинчи илиндә Шаиг бир язычы вә шаир кими сүр'әтлә дәйишмәкдә иди. О, совет һәятынын тә'сирилә кечмишләри архада гоюб, ирәли аддымлайыр, ени фикирли, ени дуйғулу бир сәнәткар олмаг үчүн чалышырды. 1909-чу илә аид олан «Шәклиндә» адлы ше'рилә Абдулла Шаиг өз фикир вә дуйғуларынын зиддиййәтли характерини айдынлашдырараг демишди:

Үмидү йә'с арасында юварланан көнлүм—
Мәләр ичимдә гырыг бир рүбаб шәклиндә.

О заман шаирин лирик гәһрәманы үмидлә пәришанлыг арасында галан мүтәрәддид бир адам олса да, онун тәбиәтинин апарычы гүввәси кәләчәйә үмид һиссләри иди. Ингилабын гәләбәси мәһз Шаигин шеир ярадычылығындакы бу кими мүсбәт кейфиййәтләри инкишаф этдирди.

Артыг шаирин лирик гәһрәманы идея вә психоложи чәһәтдән тамамилә сағалмыш, күмраһлашмыш бир адамдыр. Совет вәтәнинә хидмәт этмәк онун ән мүгәддәс арзусудур. Лакин бу лирик гәһрәман өз фикир вә дуйғулары илә дөврүн габагчыл адамларыны, ингилабда галиб кәлән, көһнәликлә мүбаризәдә рәшадәт көстәрән, сосялизм чәмиййәтини бачарыгла гуран адамлары тәмсил эдә билмир. Онун образында ени инсанын анчаг бә'зи мүсбәт хүсусиййәтләри үмумиләшдирилмишдир. Бу хүсусиййәтләрдән исә ән әсасы ингилаби оптимизмдир.

Чаризмин һөкмранлығы илләриндә «вәтәни көрмәдим мәрамымча»—дейә шикайәт эдән шаир үчүн ингилаби оптимизм бу заман тамамилә тәбии бир һал, тәбии бир мөвзу иди. Она бу мөвзуу һәят верирди. «Бизимдир» (1923), «Һәр шей вар» (1923), «Үсян эт!» (1924) кими лирик шеирләрилә А. Шаиг ени һәяты, «шән-шән элләри» тәрәннүм эдирди. Һәяты идрак үсулу да дәйишмиш олан Шаиг инди аз гала һәр шейдә шәнлик, фәрәһ көрүрдү. Шеирләриндә бәдии тәсвир васитәси олараг тез-тез «шән», «шух», «көзәл», «күнәш» кими эпитет вә образлара мүрачиәт этмәси билаваситә, шаирин кечирдийи һисс-һәйәчанлардан, онун көрүшләриндәки айдынлашмадан ирәли кәлирди.

Бу өлкәдә нәләр йохдур көрәнә?
Һәр ян, һәр шей бир-бириндән көзәлдир.

Ч. Чаббарлынын «Өлкәм» (1929) ше'риндә олдуғу кими, Шаиг дә бу ше'рилә ән чох Азәрбайчан тәбиәтини, онун баһарыны, «гарталлы дағларыны» тәрәннүм эдирди.

Ени әсәрләр, эйни заманда, Шаигин тәбиәтә мүнасибәтиндәки дәйишиклийи дә көстәрирди. Инди артыг тәбиәти өзү кими кәдәрли, өз гәлби кими туфанлы көрән шаирдән әламәт галмамышды. Ингилаби идеялар Шаигин тәбиәти идрак вә ифадә үсулуну тәзәләмишди. Совет ичтимаи варлығы кими, тәбиәт мәнзәрәләри дә онун әсәрләриндә оптимистик мәзмунда тәсвир олунурду. «Бизимдир» ше'ри бу чәһәтдән дә характерик әсәрдир. Бурада овалар атлас, ювалар исти, күлләр гөнчә һалында, бүлбүлләр шәндир. Башга сөзлә, бу мәнзәрәләр «Бир гуш»дакы мәнзәрәләрин там эксидир. «Азадлыг пәрисинә» (1925) ше'ринин башланғычындакы пейзаж да эйни руһда язылмышдыр.

Баһар кәлир, дәрәләр
Чичәкләнир, күлләнир,
Бүлбүлләр ахшам-сәһәр,
Будагларда дилләнир вә һ. б.

«Бир аз һәрарәт гат» (1924) ше'риндә Шаиг һәмчинин мусигийә, халг маһнылары вә муғамларына оптимистчәсинә янашараг, Бүлбүлүн шәхсиндә кәнч совет ханәндәләрини «бәлалы Шәргин» гәмли һавалары илә бирликдә гүввәтлә, севинчлә долу олан нәғмәләр охумаға чағырыр. Бу арзусунда о, һәтта, «унут о кечмиши», «битсин әфғанлар»—дейә бир гәдәр ифрата да кедир.

Шаигин ени әсәрләриндә һабелә көһнә дүняя нифрәт һисси, мүбаризәйә чағрыш мотивләри нәзәрә чарпырды. «Үсян эт!» мәһз белә бир шеир иди.

Әй сөнүк, чүрүмүш дүня, парчалан!
Вердийин: әсарәт, зәнчир, өлүм, ган!

1929-чу ил Загафгазия язычыларынын достлуг әлагәләри тарихиндә бир дөнүш или иди. Бу заман Азәрбайчан язычыларынын бир групу гардаш халгларын язычыларынын дә'вәтилә Күрчүстан вә Ермәнистан совет республикаларыны сәяһәт этмиш, һәмин республикаларын ичтимаи-игтисади вә мәдәни һаяти илә яхындан таныш олмушдулар. Азәрбайчандан гонаг кедәнләр ичәрисиндә Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, А. Ширванзадә, С. Рүстәмлә бирликдә Абдулла Шаиг дә варды. «Шө'лә» ше'риндә Абдулла Шаиг эрмәни вә күрчү халглары ичәрисиндә кечән унудулмаз күнләрдән, халгларын көзүндә «күлүмсәйән гардашлыг шө'ләсиндән» бәһс этмишди.

Гадын азадлығы мөвзуу Шаигин ени шеирләриндәән чох ишләнән мөвзулардан биридир («Шәрг көзәлинә», «Сәнәт нәғмәси», «Әмәкчи гадынлара», «О бахышлар» вә с.). Лакин гадынын ени дөврдәки һәятыны реалистчәсинә тәсвир вә тәрәннүм этмәк эвәзинә, әсасән, мүчәррәд алгышлама йолу илә кедән Шаигин бу мөвзуда яздығы әсәрләр гадынын сосялизм йолларында ирәли һәрәкәти һаггында чанлы тәсәввүр вермир.

Дүздүр, ҮИК(б)П МК-нын әдәбийят һаггында 23 апрел 1932-чи ил тарихли гәрарындан сонра яздығы шеирләрдә Шаиг дөврүнүн бә'зи әһәмиййәтли мәсәләләринә тохунмушду. Истәр мәзмун, истәрсә формача тәзә олан «Зәрбәчи» (1933) ше'риндә о, совет адамларыны «һүнәрә, әмәйә, ишә чағырыр», ярадычылыг харигәләри көстәрмәйә руһландырырды:

Мәсләким, шүарым учадан, уча,
Мән кетдим, йолдашлар, кәлин архамча!

«Самур каналы» (1940) ше'ри «гуруб ярадан» адамларын һәятына даир бир нәғмә иди.

Совет халгынын алман-фашист ишғалчылара гаршы Бөйүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә гоча Шаиг дә вәтәнпәрвәрлик ифадә эдән шеирләр язмышды («Дөйүш нәғмәси», «Вәтән нәғмәси» вә с.). Нәһайәт, 1950-чи илдә онун «Сүлһ вә азадлыг дүшмәнләринә!» адлы ше'ри чыхмышды. Ени дүня мүһарибәси гызышдыран империалистләрә «байгуш» ады верән Шаиг бу ше'риндә халгларын гүдрәтли сүлһ һәрәкатынын мағлубэдилмәз олдуғуну инамла сөйләмишди:

Эл күчү-сел күчүдүр, гаршысында һәр гүввәт
Әйиләчәкдир кеч-тез, сынанмыш бу һагигәт.
...Горх элләрин күчүндән, йохса чошуб дашараг,
Сәни дә байгуш кими бир күн эдәр даш-галаг!

Бүтүн бунлара бахмаяраг, лирик жанрда яздығы ени чидди шеирләрдә чох да мүвәффәг олмадығыны көрән Шаиг һәлә 30-чу илләрдә нәср вә ушаг әдәбийяты, хүсусилә ушаг п'есләри саһәсиндә көзәл ярадычылыгән'әнәләрини давам этдирмәйи мәгсәдәуйғун билди.

* * *

А. Шаиг чаванлығында башламыш олдуғу мүтәрчимлик фәалиййәтини ингилабдан сонра даһа да кенишләндирәрәк, рус вә Гәрби Авропа әдәбийятындан бир сыра ени әсәрләр тәрчүмә этмишдир. Онун тәрчүмәләри ичәрисиндә В. Шекспирин «Магбет», М. Горкинин «Шаһин нәғмәси», А. Бартонун «Пинти гыз», К. Чуковскинин «Пинти олма», Ч. Свифтин «Гулливер лилипутларда» әсәрләри илә янашы И. А. Крыловун чохлу тәмсили вардыр.

Ени тәрчүмәләринин идея-бәдии кейфиййәти әввәлкинә көрә Шаигин мүтәрчимлик бачарығынын хейли артдығыны айдын көстәрмәкдәдир. О һәм шеир, һәм дә драматик әсәрләри мүвәффәгиййәтлә азәрбайчанчая чевирир. Ушаглар үчүн язылмыш «Пинти гыз» вә «Пинти олма» әсәрләринин бә'зи ер-

ләрини, хүсусилә адлары Шаиг Азәрбайҹана мүнасиб шәкилдә тәбдил этмишдир. О, Свифт, Чуковски, Барто кими язычылардакы сатира вә юмору өз тәрҹүмәләриндә нечә сахлайырса, Шекспир вә Горки кими сәнәткарлара хас олан әзәмәти, «Магбет»дәки дәрин бәшәри идеяны, «Шаһин нәғмәси»ндәки ингилаби пафосу да ана дилиндә бир о гәдәр мүвәффәгиййәтлә вермәйи баҹарыр.

Горкинин «Шаһин нәғмәси» ингилаби мәзмунуна, романтик пафосуна уйғун бир үслубда тәрҹүмә олунмушдур. Дили садә, анлашыглы, сәлисдир. Тәк-тәк һалларда османлы, фарс вә әрәб сөзләринә тәсадүф эдилир. Тәрҹүмәнин кейфиййәти һаггында тәсәввүр вермәк үчүн һекайәдән бир парча мисал кәтирәк: «Бирдән-бирә корамалын булундуғу ерә көксүндән яра алмыш, ганадлары ганлар ичиндә бир шаһин дүшдү. Кәсик бир бағырты илә, сәрт дашлар арасында яваш-яваш сүрүнмәйә башлады... Шаһин дәриндән нәфәс алараг: «Аһ, өлүрәм,—деди.— Мән шәрәфлә яшадым, бәхтиярлыг нә олдуғуну анладым. Икидҹәсинә чарпышдым. Көйләри яхындан долашараг сейр этдим. Языг сәнә ки, онлары яхындан көрмәйирсән!»[1]. Бир аз ашағыда енә Шаһинин сөзләри эйни ҹошгун, тә'сирли бир дил илә верилир: «Аһ, бир дәфә даһа көйләрә уча билсәйдим! Дүшмәни көксүмүн яраларына сыхар, ону ганларымла боғардым. Ох! Говға бәхтиярлығы!..». Һекайәнин сонлуғу Шаиг тәрәфиндән Горки үслубуна тамамилә уйғун бир шәкилдә белә тәрҹүмә эдилмишдир: «Эй икид шаһин! Сән дүшмәнләрлә чарпышараг, саф ганыны ахытдын. Лакин бир заман кәләр ки, сәнин сыҹаг ганларынын дамлалары һәятын гаранлыгларында гығылҹым кими шө'ләләнәр. Айдынлығын вә һүрриййәтин гүввәтли эшгилә икид инсанларын үрәкләрини яхар. Сән өлдүн; лакин икид вә руһҹа гүввәтли инсанларын нәғмәләриндә һәр заман онлары айдынлыға, һүрриййәтә кәтирәҹәк

[1] А. Шаиг. Гираәт китабы, Бакы, 1924, сәһ. 51.

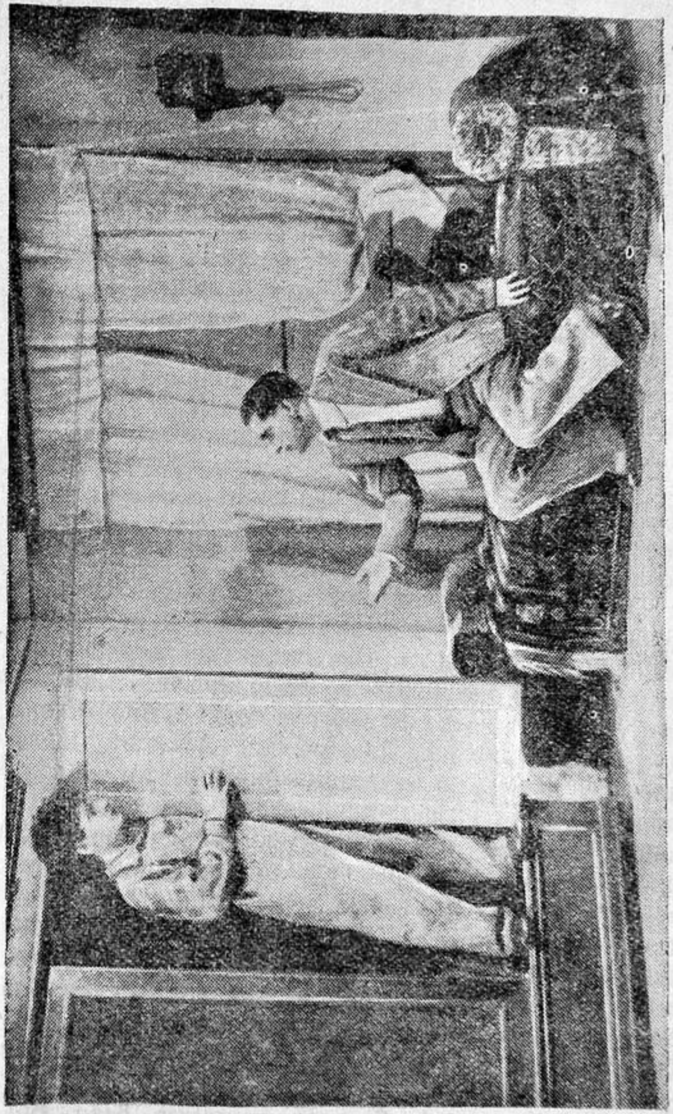

А. Шаигин „Хасай" п'есиндән бир сәһнә

чанлы бир тимсал галачагсан. Икидләрин ағылсызлығына нәғмә охуруз».

Крыловдан тәрчүмә этмәйә Шаиг чохдан башласа да, бу иши о, анчаг Совет һакимиййәти илләриндә ардычыл давам этдирәрәк, даһи тәмсилчидән тәрчүмәләринин сайыны хейли артырмышдыр. Ингилабдан әввәл чәмиси үч-дөрд тәмсил чап этдирән Шаиг 1944-чү илдә Крыловун вәфатынын 100 иллийи мүнасибәтилә бурахылан «Сечилмиш тәмсилләр» мәчмуәсинә 34 тәмсил вермишдир. Һәмин китаба мүгәддәмә язмыш олан проф. Мәммәд Ариф дейир: «Крыловун дилиндәки халг мүдриклийини өз тәрчүмәләриндә яхшы ифадә этдикләри үчүндүр ки, Сабирин, Аббас Сәһһәтин вә Абдулла Шаигин тәрчүмәләри васитәсилә бөйүк рус шаиринин бә'зи мә'налы чүмләләри зәрбүл-мәсәл һалында дилимизә дахил олмаға башламышдыр: «Олмасайды чаһанда сарсаглар, ач галарды, йәгин ки, ялтаглар» («Түлкү вә гарға»), «Ач гарына бир нәфәр, нәғмә охурму мәкәр?» («Чырчырама вә гарынча»), «Бу баш-гулаг каманчая ярашмаз» («Сазандалар»)...»[1]

Мә'лумдур ки, Крылов тәмсилләринин Азәрбайчан дилинә тәрчүмә олунмасы иши XIX әсрин биринчи ярысында, А. Бакыхановдан башланмышдыр. Бу иши кечән әсрин ахырларында Һәсәнәли аға Хан Гарадағи, Р. Әфәндизадә вә башгалары давам этдирмишләр. Азәрбайчан язычы вә зиялыларынын Крылова бу гәдәр бөйүк мараг көстәрмәләри, һеч шүбһәсиз, диггәтәлайиг бир ишди. Лакин о заманкы тәмсил тәрчүмәләриндә бир чох нөгсанлар вардыр. Крыловун сүжетләрини вә әсас образларыны сахламаға чалышан мүтәрчимләр чох вахт тәмсилин үслуб, композисия, һәчм чәһәтиндән орижинала яхын олмасына лазыми диггәт етирмирдиләр. Онлар бә'зән тәмсилин сүжетилә олдугча сәрбәст давраныб, тәрчүмәйә онда олмаян бир сыра ени моментләр әлавә эдир, һәчми ики дәфәйә гәдәр артырырдылар. XX әсрдә Сабир вә Сәһһәт бу кими нөгсанлардан чох-чох узаглашараг, Крылов тәмсилләрини азәрбайчанчая мәһарәтлә чевирмишләр. Шаиг дә бу йолда хейли ирәли кетмишдир. Онун тәрчүмәләри XIX әсрдә, һәтта бә'зи чәһәтләрдән XX әсрин әввәлләриндә эдилмиш тәрчүмәләрә нисбәтән даһа мүкәммәлдир.

Крыловдан тәрчүмәләриндән чохунда Шаиг орижиналын тәкчә мәзмунуну йох, үслуб хүсусиййәтләрини, рус мәишәтинә аид тәфәррүаты, адлары вә башга чәһәтләри дә әслиндә олдуғу кими сахламаға чалышыр. О, Крылов тәмсилинин композисия вә һәчмини орижиналдакы кими мүһафизә этмәйә хүсуси фикир верир. «Меймун вә көзлүк», «Гурд ит дамында», «Гурд вә Дурна», «Довшан шикарда» вә с. тәмсилләр Крыловда олдуғу кими, Шаигин тәрчүмәсиндә дә дузлу, мәзмунлу, сәлисдир.

1812-чи ил Вәтән мүһарибәси заманы Франса императору Наполеон илә мәшһур рус сәркәрдәси Кутузов арасындакы тарихи бир һадисәни экс этдирән «Гурд ит дамында» тәмсилинин азәрбайчанчасы русча мәтнә чох яхындыр. Мүтәрчим, Гурдун һийләкәрлик, горхаглыг вә тәшвишини вермәк үчүн мүвафиг сөзләр тапыб ишләдир; мәсәлән, «бу гәдәр курулту нә кәрәк, достлар?», «көһнә кирвәнизәм, кәлмишәм гонаг», «гурд анды ичәрәм», «мәнә бах! Сән бозсан, мән дә чал...» вә һ. б.

«Довшан шикарда» тәмсилинин орижиналындакы юмор, чанлы ифадә тәрзи дә Шаиг тәрәфиндән мүһафизә эдилмишдир. Тәрчүмәдә һәм өзүнү ова гонаг этмәк истәйән довшана гаршы кинайә, айы овлаян һейванларын тәәччүбү, һәм дә довшанын ловғалыг вә фырылдағы яхшы верилир. Мүтәрчим довшан һаггында яхшы тәсәввүр яратмаг үчүн ону бир «копчу» кими тәгдим эдир.

Лакин Шаиг тәмсилләри тәрчүмә эдәркән бә'зи гүсурлара да йол верир. Бир чох һалларда орижинала олдугча пассив мүнасибәт бәсләмәси, бә'зән

[1] И. А. Крылов. **Сечилмиш тәмсилләр**, Бакы, 1944, сәһ. 15—16.

Азәрбайчан дилинин вә ше'ринин спесифик хүсусиййәтләрини лазымынча нәзәрә алмамасы онун тәрчүмәләрини ағырлашдырыр. «Гарға вә Түлкү», «Яланчы», «Эшшәк вә Бүлбүл», «Аслан вә Ағчаганад» кими тәмсилләрдә Крылова хас олан дузлулуг, шухлуг гисмән зәифләмишдир.

«Гарға вә Түлкү»нү Сабир дә тәрчүмә этмишдир[1]. Онун тәрчүмәсиндә бу тәмсил русчасы гәдәр көзәлдир. Сәрбәст тәрчүмә олунмуш бә'зи мисралар, композисияда эдилән дәйишиклик Сабирин тәрчүмәсини гәтиййән зәифләдә билмәмишдир.

Фикрин бир мисрадан о биринә кечмәси, мисраын ортасында тамамланмасы вә сонра ени бир мәтләбин башланмасы рус ше'ри үчүн ади бир һалдыр. Азәрбайчан ше'риндә исә бу чох чәтин баша кәлир. Классик поэзиямызда бу чүр һаллара әсасән XX әсрин әввәлләриндән, Сабир вә Сәһһәт кими шаирләрдә раст кәлирик. Сабирин һәгиги мә'нада новатор бир шаир олмасы она бу типли шеирләр язмаға реал имканлар вермишдир. Буна бахмаяраг, бөйүк шаир «Гарға вә Түлкү»нү тәрчүмә эдәркән мә'нача парчаланан вә ортада битән мисралардан гачыб, орижиналындан фәргли олараг тәмсили азәрбайчанчая анчаг бүтөв мисралар васитәсилә чевирмишдир. А. Шаигин исә, сүжети Крыловда олдуғу кими, парчаланан мисраларла вермәси онун тәрчүмәсинин нисбәтән зәиф чыхмасына сәбәб олмушдур.

Көстәрилән нөгсанлары илә бәрабәр, Шаигин Крыловдан тәрчүмәләри Азәрбайчанда бу саһәдә көрүлән ишин тарихиндә мараглы бир сәһифә тәшкил эдир.

Низами Кәнчәвинин анадан олмасынын 800 иллик юбилейи әрәфәсиндә С. Вурғун, С. Рустәм, М. Рзагулузадә вә дикәр Азәрбайчан совет язычылары илә бирликдә А. Шаиг дә даһи шаирин әсәрләринин тәрчүмә эдилмәсиндә яхындан иштирак этмишдир. О, Низаминин услубча ән мүрәккәб әсәрләриндән олан «Искәндәрнамә» поэмасынын «Шәрәфнамә» һиссәсини азәрбайчанчая чевирмишдир.

[1] М. Ә. Сабир. Һопһопнамә, Бакы, 1954, сәһ. 397.

Нәһайәт, гейд этмәлидир ки, А. Шаигин өзүнүн дә бир сыра бәдии әсәрләри рус, эрмәни, тачик дилләринә тәрчүмә олунмушдур. 1936-чы илдә Тифлисдә С. Бәйләрбәйованын тәрчүмәсилә онун «Һекайәләр» китабы русча чап эдилмишдир. Бу китаба язычынын «Дурсун», «Мәктуб етишмәди», «Көч», «Өзүн биләрсән, мәнә нә?», «Анабачы», «Әсәби адам» һекайәләри дахилдир. 1946-чы илдә Бакыда енә рус дилиндә Ю. Фидлерин тәрчүмәсилә Шаигин «Зәһмәт вә зинәт» әсәри чыхмышдыр.

10. «БАЛАЧА ДОСТЛАР» ҮЧҮН ЕНИ ӘСӘРЛӘР

50 ил олар ки, Абдулла Шаиг «балача достлары»—ушаглар үчүн языр. 50 ил олар ки, Азәрбайчан чәмиййәтинин етирдийи кичик балалар Шаиги бир язычы кими, һәр кәсдән артыг онлары дүшүнән бир дост, мүәллим, сәнәткар кими севирләр. «Ушагларын зөвгүнү охшаян», «ушагларын психолокияларына вә анлайышларына уйғун»[1] әсәрләр язмаг һәмишә Абдулла Шаигин севимли ярадычылыг арзуларындан бири олмушдур.

Отузунчу илләрә гәдәр әсасән ичтимаи-педагожи фәалиййәт көстәрән Абдулла Шаиг артыг 1934-чү илдә, сәһһәтилә әлагәдар олараг, чох севдийи мүәллимликдән әл чәкмәли олмушду. Бу илләр бүтүн совет халгы кими, Азәрбайчан зәһмәткешләринин дә тарихи гәләбәләр газандығы дөвр иди. Отуз иллик педагожи тәчрүбәси олан гочаман мүәллим вахтилә дәрс вердийи синифләрдән йүзләрчә исте'дадлы кәнчләрин һәята атылдығыны көрдүкчә үрәйи дағ бойда олурду. Коммунист партиясы вә Совет һөкумәтинин гайғысы сайәсиндә онун әлифба вә гираәт китабларыны охуя-охуя

[1] А. Шаигин Үмумбакы комсомол фәаллары йығынчағындакы чыхышындан, «Кәнч ишчи» гәзети, 20 январ 1940, № 16.

бөйүйән тәләбәләрин сыраларында инди артыг һәким, язычы, мүһәндис, дөвләт хадими, композитор, алим вә башга гуллуг саһибләри варды. Онлардан үмумиттифаг мигясында танынанлар да аз дейилдир. Азәрбайчанда кәнч совет мүәллимләри һазырланмасы иши өз парлаг нәтичәләрини вердийи заман буна ән чох севинәнләрдән бири Шаиг иди.

Әдәбийятла анчаг ичтимаи-педагожи иш арасында мәшғул олан Шаиг инди бүтүн исте'дад вә бачарығыны бәдии ярадычылыға вермәйә башламышды.

Бүтүн әдәби фәалиййәтиндә олдуғу кими, ушаг әдәбийяты саһәсиндәки ишиндә дә Шаиг өз әсәрләрини әсасән үч йол илә яратмышдыр. Бу йоллардан бири әсәрин мөвзууну билаваситә мүасир реал варлыгдан вә ингилаби кечмишдән алмаг, икинчиси фолклор мөвзулары вә мотивләри үзәриндә ишләмәк, үчүнчүсү дә классик әдәби ирсә мүрачиәтдир.

Шаигин мөвзуу классикләрдән алынмыш әсәрләринин бир гисми сөнүкдүр. Мөвзуу Низаминин «Едди көзәл»индән алынмыш «Фитнә», Сүлейман Санинин эйни адда әсәри үзрә языдан «Гарача гыз», М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»инә әсасланан «Шаһ Аббас» п'есләри бир сыра мүсбәт, гиймәтли чәһәтләрилә бәрабәр Шаиг ярадычылығында орижинал һадисә сайыла билмәз. Әдибин енә Низами «Искәндәрнамә»си үзрә язмыш олдуғу «Нүшабә» драмасы да о гәдәр мүвәффәгиййәт газанмамышдыр.

Шаиг бәдии чәһәтдән гүввәтли әсәрләрини юхарыда көстәрилән ики ахырынчы йол илә: бир тәрәфдән мүасир вә ингилаби-тарихи мөвзуларда, дикәр тәрәфдән дә, фолклордан истифадә эдәрәк яратмышдыр.

Биз ингилабдан әввәлки дөврдә Шаигин бир ушаг язычысы кими өз әсәрләринин мөвзуларыны чох вахт ярадычы сурәтдә фолклордан алдығыны билирик. Бу мәнбә илә язычы совет дөврүндә дә

әлагәсини кәсмәмишди. Онун «Гоч-Полад», «Эл оғлу», «Тапдыг дәдә» кими ени әсәрләринин мәзмуну, я да айры-айры үнсүрләри шифаһи әдәбийятдан алынмышдыр. Ярадычылығынын бу хүсусиййәтилә Шаиг Азәрбайчан фолклорунун ән яхшы ән'әнәләрини давам этдирмәк, халгын гәһрәман кечмишини, мүдрик вә нәчиб варлығыны әкс этдирән әсәрләрдәки көзәллийи яшатмаг йолуну тутмушдур. Лакин Шаигин кечмишдә дә, инди дә фолклора эйни шәкилдә янашдығыны күман этмәк сәһв оларды. Бурада әсаслы тәфавүт вар.

Ингилабдан әввәлки дөврдә Шаиг фолклорун әсасән әхлаги-тәрбийәви нүмунәләриндән вә мотивләриндән истифадә эдирди. «Түлкү һәччә кедир», «Яхшы арха», «Тыг-тыг ханым» кими әсәрләрин мүәллифини халг мәсәл вә рәвайәтләриндә, халг нағылларында олан нәсиһәтамиз мотивләр даһа чох марагландырырды. О, шифаһи халг сатирасына хас олан бир үслубла һийләкәрлийи, ахмаглығы, худпәсәндлийи лаға гоюрду. Язычы басня жанрындан тез-тез истифадә эдирди. О заман Шаиг халг поэзиясындакы тәбиәт лирикасындан, уча дағлар, яшыл чәмәнләр һаггында эл маһныларындан да чох шей өйрәнирди. Онун әсәрләри вәтәнин көзәл тәбиәтинә һәссас мүнасибәт, гызғын севки тәрбийә эдирди. «Довшан», «Кечи» типли ушаг шеирләриндә исә ачыг-ашкар саячы сөзләринин тә'сири көрүнүр.

Заман кечдикчә, көрүшләринин вә сәнәткарлығынын инкишафы нәтичәсиндә Шаигин фолклора мүнасибәти дә дәйишди, мүкәммәлләшди. Онун совет дөврүндә яздығы әсәрләрдә фолклора әввәлкиндән гат-гат фәал, сәрбәст янашылыр. Бурада ярадычы сәнәткар мүнасибәти даһа күчлүдүр. Инди артыг А. Шаиг сырф нәсиһәтамиз мотивләрлә янашы фолклордан өз вәтәнпәрвәрлик вә хәлгилик идеяларыны даһа парлаг, даһа габарыг вермәйә көмәк эдән мөвзулар вә мотивләр көтүрүр. Ону зүлмкарлара вә харичи ишғалчылара гаршы мүбаризә апаран халг гәһрәманларынын образыны

яратмаг мәсәләси мәшғул едир. Даһа доғрусу, XX әср язычысы Шаиг үчүн чох вахт һәллэдичи, фәал бир чәһәт олан фолклор мөвзуу вә мотиви мүасир ичтимаи проблемләр үзәриндә ишләйән совет язычысы Шаиг үчүн бир нөв көмәкчи, пассив мәнбә, онун сөзләринә гүввәт верән тәкиәкәлам олур. Шифаһи халг әдәбийятыны яхшы билмәси вә чох севмәси онун бу мәнбәдән мәһарәтлә, ериндә истифадә этмәсини асанлашдырмышдыр. Әдибин «Вәтән» (1942), «Эл оғлу» (1939) кими ушаг п'есләри бу чәһәтдән чох характерик әсәрләрдир. Һәмин п'есләр М. Горки адына Азәрбайчан Кәнч тамашачылар театрында мүвәффәгиййәтлә ойнаныб, кәнч совет вәтәнпәрвәрләринин тәрбийәсинә файдалы тә'сир көстәрир.

1929-чу илдә тәшкил олунуб, илк илләрдә Л. Кәримлинин «Фыртына» п'есини вә башга әсәрләри тамашая гоймуш олан Кәнч тамашачылар театры 30-чу илләрин башланғычында репертуар чәһәтиндән бөйүк эһтияч ичиндә иди. Орижинал п'есләрин азлығы үзүндән бу заман әсас э'тибарилә тәрчүмә әсәрләрини вә классик драматуркия нүмунәләрини тамашая гоймаг лазым кәлирди. Һалбуки совет кәнчләринин коммунизм руһунда тәрбийәси ишиндә Кәнч тамашачылар театрынын өһдәсинә чох чидди вәзифәләр дүшүрдү.

Чох чәкмәдән театр өз ени драматургларыны тапды. Бунлар театра «Нәркиз», «Аяз», «Гызыл гуш» кими п'есләр верән исте'дадлы ушаг язычысы М. Сейидзадә, С. Рәһман вә башгалары иди. Аз сонра Абдулла Шаиг бу театрда ишә кириб, ени ушаг п'есләри ярадылмасы саһәсиндә бөйүк бир һәвәслә чалышмаға башлады. О, Кәнч тамашачылар театрына бир-биринин ардынча «Эл оғлу», «Вәтән», «Хасай», «Фитнә» кими п'есләрини верди.

Бир драматург кими өз ярадычылығыны давам этдирмәклә янашы А. Шаиг бу театр үчүн ени-ени кәнч мүәллифләрин етишмәси йолунда да вар гүввәсини әсиркәмирди. Театрын кәнч драматурглары

Шаигин шәхсиндә тәчрүбәли, гайғыкеш вә тәләбкар бир мүәллим-язычы тапмышдылар.

1939-чу илдә, йә'ни тә'сис олунмасынын 10 иллийиндә Кәнч тамашачылар театры Москва гастролуна кедәрәк, пайтахтын зәһмәткешләри гаршысында өз бачарыг вә исте'дадыны нүмайиш этдирди. О заман театрын коллективилә бирликдә бәдиипедагожи һиссә мүдири А. Шаиг дә илк дәфә олараг Москвая кетмишди. Москва сәфәри гочаман әдибин ярадычылыг илһамы вә гүввәсини даһа да артырды.

«Эл оғлу» да, «Вәтән» дә ушагларда истисмарчы дүняя нифрәт, азад вә хошбәхт Совет Вәтәнинә мәһәббәт һиссләри тәрбийә эдән, садә, сәмими халг руһунда язылмыш п'есләрдир.

Нағыл үслубунда гурулмуш «Эл оғлу» п'есиндә халгын залымлар әлейһинә мүбаризәсини көстәрән сәһнәләр тәсвир олунур. Әсәрин йохсул кәндли Поладла ганичән ханын аиләләри әтрафында мәркәзләшмиш сүжети ушаг психолокиясына уйғун олараг, мараглы вә әйләндиричи тәрздә ачылыр. Поладын оғлу олан Эл оғлу бүтүн п'ес бою ханы вә онун әлалтыларыны мәһв этмәк, анасыны, өзүнү вә бир чох башга мәзлумлары әзиййәтдән гуртармаг һаггында дүшүнүр. П'есин әввәлләриндә азадлыг барәсиндә дүшүнмәкдән ирәли кедә билмәйән Эл оғлу сонралар халг мүдриклийинин вә халгдан алдығы илһамын күчү илә горхмаз, дөйүшкән бир гәһрәмана чеврилир.

Шаигин тәсвириндә халгы ағсачлы, һәйәчанлы Гары, халгын гүдрәтини исә бу гарынын Эл оғлуя вердийи сеһркар чубуг вә түтәк тәмсил эдир. Гарынын дедийинә көрә, чубуг—халгын билийи, түтәк—сәсидир. О, чубуғу Эл оғлуя верәркән дейир: «Башга чубугдур. Һәр кимә вуруб, «япыш!»—десән, япышар. «Ачыл!»—десән, ачылар». Сәмими, тәлгинэдичи бир дил илә данышан Гарынын сөзләри вә түтәкдән чыхан тә'сирли маһны Эл оғлунун гулаг-

ларында ана вәтәнин чағрышы кими, мүбаризәйә чағрыш кими сәсләнир.

«Эл оғлу (*һейрәтлә*)—Вай, нәнәҹан! Бу түтәк адам кими данышыр!

Гары—Оғлум! О сәс бу одлу көксүмдә бәсләдийим халгын сәсидир. Сәни көмәйә чағырыр.

Эл оғлу—Мәни көмәйә чағырыр... Уф! Нә бөйүк бәхтиярлыг! Мәним йүз ҹаным олса, халгымын, вәтәнимин йолунда гурбан вермәйә һазырам».

Ҝәнҹ гәһрәман һәр ики сеһркар васитәдән бачарыгла истифадә едәрәк, хана галиб ҝәлир. Халгын үзүнә сәадәт ҝүнәши ҝүлүр.

«Эл оғлу» п'есиндә Шаиг Азәрбайҹан нағылларына хас олан дәрин һәятилийи, реализми үзви сурәтдә ганадлы романтика илә бирләшдирмишдир. Әсәрдә ханын вә Поладын аилә һәяты, ханын ҝәниз вә нөкәрләри, зүлм вә ишкәнҹәләр реал бояларла, Эл оғлунун мүбаризәси, Гары хәтти, айры-айры эпизодлар романтик бояларла тәсвир олунмушдур. П'есин бүтүн идея мәзмунуна вә руһуна халг никбинлийи һакимдир.

Шаигин әсәриндә чубуг вә түтәкдән башга да фолклора мәхсус сүжет үнсүрләри, фолклор әшялары вардыр. Халча, ат, һовуза кирмәк, зәнбилдә ҝизләнмәк, ерин ярылмасы, адамын ерә япышмасы, тәпитмә илә мүалиҹә вә с. бу гәбилдәндир.

«Эл оғлу»дан сонра енә эйни ярадыҹылыг принсипләрилә «Вәтән» әсәрини язан Шаиг Азәрбайҹан ушаг драматурҝиясында нағыл-п'ес жанрынын инкишафы үчүн яхшы бир йол ачмыш олду. Сонракы илләрдә ҝәнҹ тамашачылар театрында Ә. Аббасовун «Мәлик Мәммәд», М. Һ. Тәһмасибин «Чичәкли дағ» кими нағыл-п'ес'ләри ойнанды.

* * *

1939-ҹу илдә партиямызын Мәркәзи Комитәсинин органы «Правда» совет ушагларынын тәһсил вә тәрбийәси ишини даһа да яхшылашдырмаг мәгсәдилә мәктәблә аиләнин әлагәсини әввәлкинә ҝөрә гат-гат йүксәлтмәйи бир вәзифә кими ирәли сүрдү. Партиянын чағрышыны руһ йүксәклийилә гаршылаян совет адамлары вә маариф хадимләри бу шәрәфли вәзифәни һәята кечирмәк үчүн бир чох әмәли тәдбирләр ҝөрдүләр. Мәктәблә аиләнин әлагәсини мөһкәмләндирмәк мәсәләси әдәбиййтта бу мөвзуда ени әсәрләрә еһтияҹ доғурду. А. Шаигин 1940-ҹы илдә яздығы «Хасай» һекайәси һәмин мөвзуа һәср эдилмишди.

Һәятын кәскин бир шәкилдә ортая атдығы тәрбийә мәсәләси Шаиги бир мүәллим кими әввәлләр, ингилабын илк илләриндә дә мараггландырмышды. 1923-ҹү илдә әдиб «Вәзифә» адлы һекайәсиндә пис аилә тәрбийәсинин тә'сирилә позулмуш Хосровун ениндән дүзәлмәси кими һәяти бир һадисә тәсвир этмишди. Лакин о заман Шаигин һекайәсиндә һәллэдиҹи момент олараг ялныз мүәллимин педагожи мәһарәти ҝөстәрилмиш, совет иҹтимаи мүһитинин гүдрәтли тә'сири исә ҝөлкәдә галмышды. Тәхминән 15 ил сонра язылмыш «Хасай»да белә бир чатышмазлыг йох иди. Чох тәбиидир ки, Шаигин ени әсәри яхшы һекайә үчүн республика мүсабигәсиндә бәйәниләрәк мүкафатландырылды. Һәмин илдә әдиб эйни мөвзуда, эйни адда олан п'есини язды.

Шаигин «Хасай» үзәриндә һансы ярадыҹылыг гайәсилә ишләдийини яхшы баша дүшмәк үчүн онун яздығы мәгаләләрдән бириндә тәсадүф этдийимиз ашағыдакы сөзләрә диггәт эдәк: «Аилә вә мәктәб бир шейдир. Бу ики тәрбийә вә билик очағы бир-бирилә һәр заман сағлам вә гырылмаз рабитәләрлә бағланмалы вә һәр икиси сәвиййәҹә бир-биринә мүсави олмалыдыр. Анҹаг белә олдуғу заман билик, әхлаг вә тәрбийәҹә сағлам вә гүввәтли нәсл етишдирмәк олар»[1].

Нағыл-п'есләриндән фәргли олараг, ени әсәринин мөвзууну совет варлығындан алан гоҹаман

---

[1] Мәгаләнин әлязмасы әдибин шәхси архивиндәдир.

сәнәткар өз «Хасай» драмасында дөврүн мүһүм ичтимаи проблемини тамамилә реалистик бир үслубда һәлл этмәйә чалышмыш вә «балача достлары» тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыланан орижинал бир п'ес ярада билмишди.

Атасынын өлүмүндән сонра мүәййән сәбәбләр нәтичәсиндә тәрбийәсиз бир ушаг олан Хасай совет мәктәби вә мүһитинин тә'сирилә дүз йола гайыдараг, енә әввәлки кими ә'лачы пионер, мә'рифәтли шакирд олур. «Хасай» п'есинин әсас сүжет хәтти бундан ибарәтдир. Шаиг бу сүжетин вердийи имканлар дахилиндә һәм мәктәб, һәм дә ата-ана вә ушаглар үчүн ибрәтли һәят сәһнәләри чанландырмышдыр Бурада биз, бир тәрәфдән, Хасайкилин кешмәкешли аиләсилә, бу аиләйә гарышыглыг салан Рәчәблә, дикәр тәрәфдән дә, Қамил мүәллим вә Мирзә Рәһимин симасында мүхтәлиф характерли ики совет мүәллимилә, кәнч вәтәнпәрвәрләр етишдирмәкдә мәктәбин көрдүйү бөйүк ишлә таныш олуруг.

Хасайын позулмасына баис олан әсас мүгәссир аталығы Рәчәбдир. Әсл ады Маһмуд олан бу шәхс маскаланмыш бир голчомагдыр. Бадам гарынын «чахыр тулуғуна» охшатдығы Рәчәб өзү дә э'тираф эдир ки, «нечә оғулу атасыз, нечә ананы оғулсуз гоймушдур». Хасайкилин аиләсинә кирәндән сонра өзбашыналығынын һәдди-һүдуду олмаян Рәчәб аталары өлмүш ушаглары, онларын «башыны ит башы кими кәсмәклә» һәдәләйир. Лакин көһнәлийин бу мурдар галығы ени һәятын сәфалы һавасыны анчаг мүвәггәти поза билир.

Шаигин п'есиндә конкрет һәят һадисәләри сосялизм гуручулуғунун тарихи гәләбәләрилә әлагәләндирилдийинә көрә, көһнәлийин мәһви, енилийин зәфәр чалмасы тамамилә тәбии тә'сир бағышлайыр. Әсәрин бир ериндә Хасайын дәйишиб әввәлкиндән дә яхшы бир ушаг олмасына тәәччүб эдән Мирзә Рәһим: «де көрүм, буна нә сеһр охудун?»—дейә суал верәндә Қамил мүәллим чаваб верир: «Инсан

бир күндә дәйишмәз! Ону дәйишдирмәк үчүн мин бир шәраит лазымдыр. Йохса мәним нә сеһрим вар, нә мө'чүзәм, нә дә элә мөвһумата инанырам. Бир дә ону мән дәйишдирмәмишәм, букүнүн сосялизм мүһити вә шәраити, ичтимаи аилә дәйишиклийи вә Хасайын бу мүһитдән алдығы ис'тедад вә габилиййәти дәйишдирди. Мән бир совет мүәллими сифәтилә ялныз өз вәзифәмдә чалышдым, о дәйишмәйә сүр'әт вә һәрәкәт вердим».

Мүәллиф тәкчә өз кичик гәһрәманы Хасайы дейил, онун анасы Бадамы да позан сәбәбләри, рәчәбләрин, гызетәрләрин чиркин тә'сирини көстәрдийи кими, Хасайкилин аиләсини енидән һәята гайтаран реал вәзиййәти дә, рәчәбләрдән гат-гат күчлү вә ләягәтли адамлары да көстәрир. Мараглыдыр ки, чох севдийи белә адамлары Шаиг мәктәбдә вә фабрикдә тапыр. Мәктәбдә бунлар—өз ишинин устасы олан Қамил мүәллим вә онун тәмсил этдийи габагчыл маариф хадимләри исә, фабрикдә дә зәһмәтсевән, намуслу адамлар, «яхшы адамлар»дыр.

Әдибин рәғбәт вә мәһәббәтлә тәсвир этдийи бу яхшы адамлар һеч бир чәтинликдән горхмайыб, мәгсәдә доғру инамла ерийирләр. Қамил мүәллимләрин гәләбәсинин сирри онларын бу инадкарлығында, никбинлийиндә, садә инсанлара инамындадыр; әксинә, Мирзә Рәһимләрин дөврдән кери галмаларынын сирри даркөзлүкдә, ичтимаи пассивликдә, мүһафизәкарлыгдадыр. Совет мүәллиминә биринчи сифәтләр доғма, икинчиләр ябанчыдыр.

Шаиг көстәрир ки, ялныз, совет мүәллиминин йүксәк, мүгәддәс вәзифәләрини лайигинчә дәрк эдән вә бу вәзифәләри фәдакарчасына еринә етирмәйә чалышан адамлар халга, вәтәнә файда верә биләрләр. Қамил мүәллими әдибин мәһз белә бир маариф хадими һесаб этдийини бир дә ондан көрмәк олар ки, Шаиг онун дилинә: «...биз совет мүәллимийик. Биз ушаг руһунун мүһәндиси, ени нәслин мүрәббисийик»—кими әһәмиййәтли сөзләр верир.

һадисәләрин тәбии ахында тәсвири «Хасай» п'есинин әсас мүсбәт хүсусиййәтидир. Язычы образларын типик вә һәяти чыхмасына наил олмушдур. Кичик Хасайын икинчи вә үчүнчү пәрдәләрдәки зиддиййәтли әһвал-руһиййәси, йә'ни кечмиш э'лачы пионерин атасындан сонракы һалы Шаигин п'есиндә тамамилә инандырычыдыр. Хасай аталығынын тә'сирилә позулса да, һәлә онун тәбиәтиндәки нәчиб һиссләр тамам йох олмамышдыр. Буну мүәллиф бир-ики һәяти чизки илә чох яхшы нәзәрә чатдырыр: мәктәб йолдашы Рәшиди силлә илә вуран Хасайын дәрһал пешиманчылыг һиссләри кечирмәси, онун атасындан сонра солмаға башлаян бағчая гуллуг эләмәси белә ләвһәләрдәндир. Бу кими чизкиләр бир күн Хасайын енә кәнч нәсл ичәрисиндә өз кечмиш лайигли ерини тутачағына инам оядыр. Она көрәдир ки, Хасайын сон пәрдәдәки ениләшмәси адама гам тәбии бир иш кими кәлир.

Бадамын һәят йолу да эйни тәбиииликлә тәсвир олунмушдур. Бәркә-боша дүшмәйинчә ағыллы бир һәят йолу тута билмәйән Бадам сонралар, Рәчәбин төрәтдийи рәзаләтләри көрүб айылыр. Әввәлчә ону курса гоюрдулар; охумаг, өзүнү чәтинә салмаг истәмирди. Фабрикдә иш тәклиф эдирдиләр, разылыг вермирди. О элә күман эдирди ки, гапы ағзында отуруб папирос вә тум сатмаг һамысындан яхшыдыр. Лакин чох чәкмәдән «яхшы адамлар» бу йолун пис, рүсвайчы йол олдуғуну Бадама баша саланда, о өзүнүн вә аиләсинин ничатыны фабрикдә көрүр. Хасайын охудуғу мәктәб дә бу дәйишилмә просесиндә она бөйүк көмәк эдир.

Бир чох диалогларда данышыг дили шәртләринә әмәл олунмамасы, финалын схематик чыхмасы, Рәчәбин ифша эдилмәсиндә сатирик бояларын бир гәдәр сөнүк көрүнмәси п'ес үчүн нөгсан иди. Лакин үмумиййәтлә көтүрүлдүкдә «Хасай» Шаигин ушаг әдәбийяты хәттилә яратдығы яхшы әсәрләрдән бири кими гиймәтләндирилмәлидир.

11. «АРАЗ» РОМАНЫ

Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гуруландан сонра Абдулла Шаиг ени һәят вә көһнәлик галыгларынын ифшасына һәср эдилмиш бир сыра һекайәләр язмышдыр. Әдибин «Анабачы», «Вәзифә», «Әсәби адам», «Өзүн биләрсән, мәнә нә?!» кими һекайәләри вардыр. Лакин Шаигин совет дөврүндәки нәср ярадычылығынын характерик вә парлаг нүмунәси онун 1938-чи илдә яздығы «Араз» романыдыр.

Бу әсәрини Шаиг Азәрбайчан зәһмәткешләринин бүтүн совет халглары илә гардашлыг аиләсиндә шән вә хошбәхт һәят кечирдийи, әмәк харигәләри газандығы, сосялизм гуручулуғу саһәсиндә бөйүк наилиййәтләр әлдә этдийи бир заманда, чошгун бир илһамла язмышдыр. Дикәр тәрәфдән, «Араз» партиямызын 23 апрел 1932-чи ил тарихли гәрарындан сонра совет әдәбийятынын ени, чох йүксәк мәрһәләйә галхдығы бир дөврүн мәһсулу иди. О заман Шаигин гәләм йолдашларындан М. С. Ордубади «Думанлы Тәбриз», «Кизли Бакы», «Дөйүшән шәһәр», Сәмәд Вурғун «Вагиф» вә «Ханлар», Мир Чәлал «Бир кәнчин манифести» вә с. әсәрләрини яратмышдылар. Бүтүн совет әдәбийятында вә о чүмләдән Азәрбайчан язычыларынын ярадычылығында ингилаби-тарихи тематикая гүввәтли бир мейл варды. Совет язычылары тарихи мөвзуда яратдыглары әсәрләрдә халгын ингилаби, гәһрәманлыг ән'әнәләрини ишыгландырараг, адамларымызын вәтәнпәрвәрлик руһуну даһа да гүввәтләндирмәк кими нәчиб бир мәгсәд излә йирдиләр. Шаигин «Араз»ы да белә бир мәгсәдлә яранмышды.

Романын икинчи нәшринә мүәллифин яздығы киришдән дә көрүндүйү кими, «Араз» ингилабдан әввәл нефт сәнаеиндә чалышан фәһләләрин һәят вә мүбаризәсинә һәср олунса да, әдиб гаршысына «бу бөйүк вә кениш һәрәкаты һәртәрәфли экс этдирмәк мәгсәдини гоймамышдыр. Романда мүһүм һадисәләр Бакы нефт районларындан бириндә

дүняя кәлиб, орада етишән вә өз фәалиййәтини дә орада давам этдирән бир фәһләнин һәят вә мүбаризәси илә әлагәдар верилмиш, әсас мәгсәд дә онун синфи шүурунун оянмасыны вә ингилаби һәрәката гошулмасыны көстәрмәк олмушдур. Романда тәсвир олунан бә'зи һадисәләр, эләчә дә Араз образы мүәллифин өз чанлы мүшаһидәләринин мәһсулудур»[1].

Шаиг әсәрини Аразын һәяты, әһвал-руһиййәси һаггында охучулара илк мә'лумат верән мараглы бир эпизодла башлайыр: Араз доғма Сураханыда, әнчир ағачы алтында отуруб саз чала-чала баяты охуюр. Дәрдләрини дүшүндүкчә, көзү габағындакы «тоюг һининә охшаян дахмаларына» нәзәр салдыгча онун гәлбиндән каһ һәзин, каһ гәзәбли маһнылар гопур. Романын бу һиссәси бир экспозисия кимидир. Бундан сонра кәлән һәр ени сәһифә илә Шаиг өз гәһрәманынын нә үчүн бу гәдәр кәдәрли вә һәйәчанлы олдуғуну айдынлашдырыр.

Язычынын реалистчәсинә тәсвир этдийи һәят лөвһәләриндән айдын олур ки, Араз Азәрбайчан тарихинин кәркин дөврләриндән бириндә, XIX әсрин ахыры, XX әсрин әввәлләриндә яшаян вә мүбаризә апаран бир чавандыр. Онун вәтәниндә феодал-патриархал мүнасибәтләри мәһвә доғру кетмәкдә, капитализм ортая чыхмагда, фәһлә синфи тәшәккүл этмәкдәдир. Капиталист нефт сәнаеинин инкишафы нәтичәси олараг, «бағлар дағылыр, ерләр сатылыр...», дүнәнки бәй вә мүлкәдарларын бир гисми мүфлисләшиб арадан чыхыр, бир гисми дә буржуазия чәркәсинә кечир. Бундан башга ери олан ерини сатыб варланыр, ери олмаян фәһләлийә башлайыр. Йохсулларын вәзиййәтини исә Араз бу сөзләрилә ифадә эдир: «Бизимки союлмагдан кәлибдир».

Шаигин әсәриндә Бакынын кечмиши һаггында чанлы тәсәввүр верән сәһифәләр вардыр. Язычы

[1] А. Шаиг. Мүәллифдән, «Араз» романына кириш, Бакы, 1954.

Абдулла Шаиг вә Сәмәд Вурғун

манчанаг, я да чархла өкүз көнүндән гайрылмыш тулугларда нефт чыхарылдығы заманлардан, сонра желонкадан вә даһа тәкмилләшмиш газыма вә нефтчыхарма үсулларындан сөһбәт ачыр, мә'дән фәһләләринин дөзүлмәз әмәк шәраитиндә ишләдикләрини көстәрир. Шаиг көстәрир ки, һәрчәнд көһнә Бакы һәдсиз тәбии сәрвәтләр шәһәри иди: индики кими о заман да бурада нефт, гайнар мүаличә сулары, дуз мә'дәнләриварды. Амма тәбиәт өз не'мәтләрини инсанларын һеч дә һамысына асанлыгла вермирди. Абшерон кәндлисинин о заманкы һәяты буна бир мисалдыр. Шаиг дүз дейир ки, о вахт «Абшерон ярымадасында тәсәррүфатла мәшғул олмаг, хәсис сары гумдан чөрәк чыхармаг ийнә илә кор газымаг» демәкди.

«Әсримизин гәһрәманлары» повестиндә әдибин әсас диггәти Бакы буржуа мүһитинә тәрәф чеврилмиш вә о, Бакы мә'дән саһибләринин, милйонер вә банкирләринин типик образларыны яратмаға даһа чох фикир вермишди. Онун әсәриндә биз Һачы Кәримдән тутмуш Аға Мүрсәл вә Әшрәфә гәдәр варлы ағаларын там бир нәсли илә таныш олмушдуг. Чәмиййәтин тәрәггипәрвәр гүввәләри Шаигин тәсвириндә өзүнүн яхшы ифадәсини тапмамышды. Бу чәһәтдән «Араз» Шаиг ярадычылығындакы инкишаф вә ирәлиләмәни көстәрән бир әсәр иди. «Араз»да истисмар дүнясынын өлүмә мәһкум типләри кими, бинөврәси гоюлан ени дүнянын намизәдләри, чәмиййәтин ишыглы гүввәләри дә өз тәбии көркәмләрилә көз өнүндә чанланырлар. Биринчиләрин нүмайәндәси Рәһимбәй, Асланбәй, Варис кими түфейлиләр, икинчиләрин нүмайәндәси исә Аразын өзү, ата-бабасы, арвады Күнәш, мүбаризә йолдашлары Ваня вә Азад кими садә, зәһмәтсевән инсанлардыр.

«Әсримизин гәһрәманлары»нда олдуғу кими, бурада да Шаиг вахтилә шаһиди олдуғу вә чох яхшы дәрк етдийи бир һәят һәгигәтини—буржуазиянын өлүмә мәһкумлуғуну хүсуси бир сә'йлә тәсвир

етмишдир. Бу мәсәләдә язычынын мәзиййәти ондан ибарәтдир ки, о өз ярадычылыг гайәсини тарихи-конкрет чәһәтдән тамамилә инандырычы олан һәят һадисәләри васитәсилә ифадә вә шәрһ едә билмишдир. О көстәрир ки, Рәһимбәй, онун оғлу Асланбәй, нәвәси Варис кимиләр чәмиййәтин ирәлийә доғру инкишафына әнкәл олан мүртәче вә мүһафизәкар адамлардыр. Бунларын дүнясы зүлм, истисмар, екәбашлыг, әхлагсызлыг үзәриндә гурулмушдур. Бунларын евләри дә, мә'дәнләри дә, банклары да чәкишмәләрлә, оғурлугла, тәчавүзлә долуб дашыр. Араз мә'дән саһиби вә баггал олан Шейдая яхшы дейир: «Тәк сән йох, бүтүн мә'дән саһибләри вә онларын сәнин кими подратчылары, һәтта гаравулчулары да оғрудур; нийә данырсан? Бир-бириниздән оғурлуг етмәк ки, сизин пешәниздир?».

Романда чох доғру көстәрилир ки, ялныз ерли истисмарчылар, Азәрбайчан вә ермәни буржуазиясы дейил, Бакыя сохулмуш харичи капиталистләр, нобелләр, манташевләр, чар һакимләри дә өзбашыналыг едирләр. «Биржа нефт кралы Нобелин әлиндә бир оюнчаг иди. О, истәдийи вахт нефтин гиймәтини учузлашдырыр, истәдийи вахт да баһалашдырырды. Бир нечә харичи өлкә илә тичарәтә киришдийиндән, она чох нефт лазым иди. Кичик мә'дән саһибләрини ифласа уғратмаг вә онлардан учуз гиймәтә нефт алмаг үчүн, истәдийи вахт биржада аксиялары гиймәтдән салырды». Нәһайәт, биз «Араз»да «һагсызлыг вә рүшвәт ювасы олан мәһкәмәләр»ин дә зүлмкарлар тәрәфиндә олдуғуну көрүрүк. Асланбәй өз шәрики Гулуя дейир: «Мәһкәмәйә пул басыб, Һәсәнин әлини торпагдан тамам чыхармалысан! Бунун үчүн сахта сәнәдләр, вәсигәләр лазымдыр. Инди һәр шей пул илә ашыр».

Мәһз бу кими сәбәбләрә көрәдир ки, «нефт вә милйонлар сәлтәнәти» Бакыда чинайәтләрин, дәһшәтли һадисәләрин сайы-һесабы олмамышдыр. Бакы голузорлулары һәтта өз рәгибләрини вә көзләри көтүрмәйән адамлары «ятдығы ердә дөшәйилә оғурлада» билмишләр.

Романын ахырларына доғру мүәллиф Бакы буржуазиясынын һәяты вә талеи үчүн чох характерик олан тәбии бир вәзиййәт тәсвир эдир: милйонлар саһиби олан Асланбәй гочалмышдыр. Инди о өзү дә, арвады да, оғлу Варис дә хәстәдир. Һәким Шамил Асланбәйдә «беш-алты хәстәлик тапыр». Илләр бою әйяшлыг эдән, йорғанынын «астары-үзү беш йүзлүкдән олан» кәнч Варис дә «артыг яшамыр, сүрүнүр». Демәли, Асланбәйин аиләси там мә'нада мә'нәви, чисмани вә әхлаги хәстәләр аиләсидир. Өлүм үстә олан бу аилә Шаигин тәсвириндә үмумиййәтлә буржуа аиләсинин вә әхлагынын тимсалыдыр. Әсәрин бу һиссәсиндә гүввәтли бир үмумиләшдирмә нәзәрә чарпыр. Лакин дос. М. Чәфәр бир чәһәти доғру гейд этмишдир ки, Шаиг өз әсәриндә «Бакы буржуазиясыны сиясәтдә һәддиндән артыг пассив көстәрмишдир»[1].

Бакы мүһитинин «Араз»дакы вәзиййәти бир дә она көрә реал чыхмышдыр ки, әдиб асланбәйләрлә янашы чәмиййәтин габагчыл, тәмиз, намуслу адамларыны да, зәһмәткешләри вә ингилабчылары да габарыг, инандырычы бәдии образлар васитәсилә тәсвир этмишдир. Мәишәт сәһнәләрилә параллел верилән ингилаби мүбаризә сәһнәләри пролетар Бакысы һаггында чанлы тәсәввүр ярадыр. Араз, Ваня, Азад кими ингилабчылар охучунун рәғбәт вә мәһәббәтини газанырлар. Бөйүк Ленинин рәһбәрлийилә азадлыг һәрәкатыны кенишләндирмәк бу ингилабчы образларын һәятынын әсас мә'насыны тәшкил эдир. Онлар сосял-демократ партиясынын көстәришләринә фәдакарлыгла әмәл эдир, «өз күчүнә инанмаянлар»да мүбаризә вә гәләбә руһу оядыр, һәбсхана вә сүркүнләрдән белә горхуб кери чәкилмирләр.

Шаигин усталыгла яратдығы Араз образы ингилабчы Бакы пролетариатынын бир сыра типик

1 М. Чәфәр. Шаигин «Араз»ы, «Әдәбийят гэзети», 8 декабр 1940, № 39.

сифәтләрини өзүндә чәмләшдирмишдир. О, «намәрдләрә боюн әймәкдәнсә, ачындан өлмәк яхшыдыр!»—дейә азадлыг йолунда мәтанәтлә вурушур.

Араз ушаглыгдан гейрәтли, чалышган бир адам кими бөйүйүр. Чүнки онун бабасы Атабала, атасы Бала киши дә бир заманлар эл ичиндә зәһмәткеш, мәрд кишиләр кими танынмышлар. Атабаланы язычы «фәләйә дә баш әймәйән дәмир ирадәли» бир гоча кими характеризә эдир. Араз өзүнүн бүтүн мүсбәт чәһәтләрилә гәһрәман ата-бабасынын йолуну давам этдирир. Онда гәт'и бир инам вардыр ки, «бу ағалыг чох сүрмәйәчәкдир!».

Халг ичәрисиндә азадлыгсевән мүбаризләр нәслинин һәр бир заман яшаячағыны көстәрмәк үчүн Шаиг өз гәһрәманынын оғлу кичик Полады да атасы кими аличәнаб, ачыгкөз, мәрд бир оғлан кими тәгдим эдир.

Шаиг фәһлә вә кәндлиләрин ингилаби һәрәкатыны, бу һәрәкатын мүрәккәб маһиййәтини баша дүшмәйә көмәк эдән бир сыра мүбаризә сәһнәләри тәсвир этмишдир. Ингилабчыларын дәниздә кечирдикләри кизли йығынчаг, фәһләләрин Марселйоза нәғмәсилә нүмайишә чыхмалары, Степан Разин тәпәси яхынлығындакы тоггушма вә саир бу кими сәһнәләр «Араз» романынын мараглы ерләриндәндир.

Ингилаба хәянәт эдән меншевик вә дашнакларын, Азәрбайчан буржуазиясы нүмайәндәләринин, чар хәфиййәләринин фәалиййәти әсәрдә сатирик бояларла верилир. Сазишчи, барышдырычы бир шәхс олан Михаил Михаиловичин дедийи «падшаһла падшаһлыг эләмәк олмаз!» кими чүрүк гәнаәтләр Шаигин һәяти тәсвирләрилә алт-үст эдилир.

Фәһләләри анчаг игтисади тәләбләр уғрунда мүбаризәйә чағыран вә азадлыг идеяларындан узаглашдырмаг истәйәнләр «Араз»да нифрәтлә дамғаланырлар. Фәһләләр ичәрисиндә хәбәрчилик, хәянәткарлыг эдән Мишанын мурдар агибәтини көс-

тәрмәклә Шаиг үмумиййәтлә халгын дүшмәнләринә гаршы нифрәт һиссини күчләндирир. Мишанын чар хәфиййәси олдуғу ашкара чыханда фәһләләр ону рүсвайчылыгла ифша эдиб, фитә басырлар. Анҹаг гейд этмәлидир ки, Миша илә әлагәдар һадисәләрдә язычы бир гәдәр маҹәрачылыға кедиб, бу һадисәләрин тәбиилийини хейли азалтмышдыр.

«Араз» романынын бир чох көзәл сәһифәләри мүхтәлиф миллиййәтдән олан фәһләләр арасындакы гардашлыг вә бирлийин тәсвиринә һәср олунмушдур. Рус фәһләси Ваня илә Аразын достлуғу бу нөгтейи-нәзәрдән хүсусилә габарыг верилмишдир.

Шаиг 1905-ҹи илдә чар һөкумәтинин фитнәкарлығы нәтиҹәсиндә баш верән милли гырғынын әсл сәбәбләрини инандырыҹы сурәтдә ачыр. О көстәрир ки, бу гардаш гырғынынын мүгәссирләри гәт'иййән фәһлә вә кәндлиләр олмайыб, истисмарчы синифләр, чар һакимләри, дашнаглар, гочу ағарзалар вә жандармлар олмушдур. Әсәрдә мүсбәт образлардан бири олан Азадын башчылығы илә тәшкил эдилмиш ингилаби мүһафизә дәстәләри исә бу фаҹиәли күнләрә сон гоймаг үчүн бөйүк фәдакарлыг көстәрирләр. Гарышыглыг ятандан сонра азәрбайҹанлыларла эрмәниләр арасындакы кечмиш сәмимиййәтин чох тез бәрпа олундуғуну, динайры гардашларын бир-бириндән хәбәр тутмаға кетмәсини, бир-бирилә меһрибанҹасына көрүшүб өпүшмәсини Шаиг бөйүк руһ йүксәклийилә тәсвир эдир.

Азәрбайҹан совет әдәбийятында ингилаби кечмишимизә даир илк романлардан бири олан «Араз» тәкҹә А. Шаигин ярадыҹылығында йох, бүтүн мүасир Азәрбайҹан әдәбийяты тарихиндә көркәмли һадисә олмушдур.

12. АҸЫ ВӘ ШИРИН ХАТИРӘЛӘР

Вәтән мүһарибәси бизим гәләбәмизлә гуртардығы, Совет Ордусунун рәшадәти сайәсиндә бәшәриййәт фашизм тәһлүкәсиндән хилас олдуғу заман артыг Шаигин сачлары тамам ағармыш, эдиб, һәгиги мә'нада, гоҹалыг дөврүнә гәдәм гоймушду. Һәмишәкинә көрә инди о, язы масасы архасында аз отурурду.

1946-ҹы илдә әдибин аиләсиндә гейри-ади, мараглы бир һадисә олду: Шаигин ҹаванлығында алмыш олдуғу язы масасы гырх яшына кирмишди. Әлбәттә, өз-өзлүйүндә бу әһәмиййәтли бир һадисә дейилди. Лакин көркәмли бир язычы вә иҹтимаи хадимин һәяты илә әлагәдар олмасы, тахта парчаларындан гайрылмыш бу масая да хүсуси бир мә'на вә көзәллик вермишди. Дикәр тәрәфдән, бу «тарихи» илдөнүмү мүнасибәтилә Шаигин «һәсби-һал» характери дашыян бир этюд язмасы әһәмиййәтли иди. Әдиб шәрти оларағ «достум» адландырдығы масасына мүраҹиәт эдәрәк, өз ярадыҹылыг арзуларыны, гәлбиндәки илһам одунун һәлә сөнмәдийини билдирмишди: «Эй көһнә достум. Һәр заман сәнинлә тез-тез көрүшдүйүм һалда, сон заманлар чох кеч-кеч көрүшүрүк. Сәдагәтсиз—дейә буну мәнә нөгсан тутма. Чүнки бу һал достлугдан асылы олмаян башга сәбәбләрдән ирәли кәлир. О сәбәб: узун бир заманын вүҹудума салдығы бир рәхнә вә бәдәнимдә төрәтдийи иғтишашдыр... Гоҹалыг үстүмү алмыш, бир-бирини тә'гиб эдән илләр, заманлар көзүмүн нуруну, гәлбимин һәрарәтини, вүҹудумун гүввәтини вә димағымын атәшини азалтмыш олдуғундан, чалышмаг игтидарым зәифләмишдир... Вүҹудҹа гоҹалсам да, гәлбим кәнҹдир... һәлә бундан сонра сәнинлә енә баш-баша вериб, мүһитимдән алдығым гүввәт, эшгимдән алдығым һәрарәтлә ени әсәрләр яратмаг ән бөйүк әмәлимдир».

Гоҹа Шаиг «ени әсәрләр яратмаг» арзусунда иди. Һәгигәтән, о ярадырды да. Әввәлләр күндә 12—14 саат ишләйән әдиб инди бүтүн күнү анҹаг 3—4 саат язы масасы архасында отура билирди. Лакин бу бир нечә саатын өзү дә бу вә я башга дәрәҹәдә ону «ән бөйүк әмәли»нә яхынлашдырдығы үчүн хош вә фәрәһли иди.

Бу заман сон дәрәҹә бөйүк вә мүһүм бир фактын

Шаигә фөвгәл'адә тә'сири олмушду: 1946-чы илдә Шамахы, Күрдәмир, Ағсу вә Мәрәзә районларынын зәһмәткешләри севимли сәнәткар, мүәллим вә ичтимаи хадим Абдулла Шаиги Вәтәнимизин али дөвләт органы олан ССРИ Али Советинә депутат сечмишдиләр.

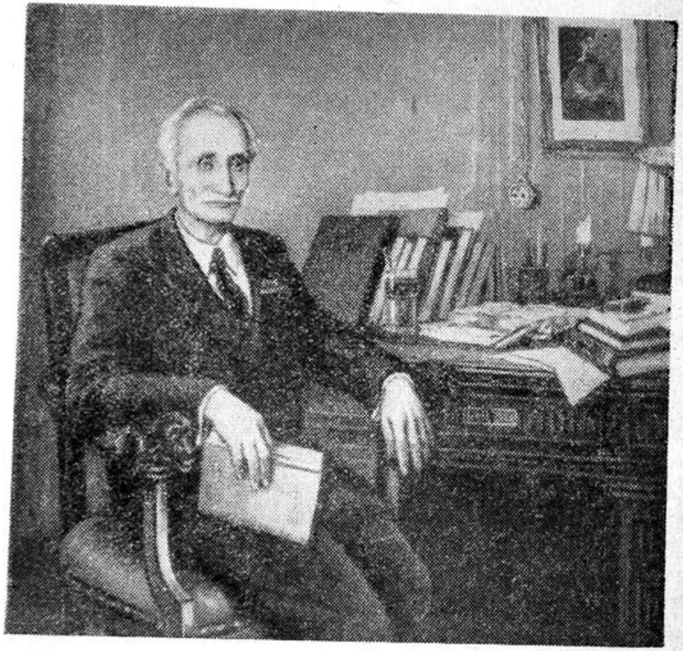

Абдулла Шаиг иш отағында (Рәссам *Т. Кәримов*)

Али Советә сечкиләр әрәфәсиндә әдәбиййатшүнас М. Чәфәрлә биркә юхарыда адЫ чәкилән районлара, өз сечичиләрилә көрүшә кедән гочаман әдиб һәр ердә совет адамларынын һөрмәт вә тәбәссүмүнә раст кәлмишди.

1946-чы илдә Москвада Али Совет сессиясында олдуғу заман «Литературная газета»да чап этдирдийи бир мәгаләдә язычы сүр'әтлә көзәлләшән совет варлығынын С. Вурғун, М. С. Ордубади кими

Азәрбайчан язычылары илә бирликдә она да бөйүк ярадычылыг илһамы вердийини, гүдрәтли Совет Вәтәнимизлә һәдсиз фәхр этдийини көстәрирди. Бир вахтлар көзүндән сел кими яшлар, дилиндән вулкан кими фәрядлар гопан сәнәткарын севинчи нә гәдәр бөйүк иди!..

1945-чи илдән сонра Шаиг «Нүшабә», «Фитнә», «Ана» кими п'есләрилә янашы өз «балача достлары» вә кәнч охучулары үчүн вәтәнә, халга, әмәйә мәһәббәт мөвзуунда бир сыра ени шеир вә һекайәләр язды («Мешә көзәтчиси», «Уста Бәхтияр», «Тимсаһ ову» вә с.) О, «балача достлары»ндан вә кәнчликдән бәрк япышмышды.

Коммунист партиясы вә Совет һөкумәтинин мисилсиз гайғысы илә бөйүйән чошгун кәнчлийә Шаиг бизим букүнкү чәмиййәтимизин кәләчәйи, даһа парлаг сабаһы кими бахырды. Үмумиййәтлә сон 10—15 илдә мәтбуатда тез-тез публисистик әсәрләр чап этдирән язычынын «Кәләчәк сизиндир» сәрлөвһәли мәгаләсиндә дейилир: «Кәнчлик бизим кәләчәйимиз, үмидимиз вә бир ан белә һәрәкәтдән галмайыб чарпан үрәйимиз, дамарларымызда ахан һәят ганымыздыр... һәр бир ата-ана өз өвлады илә фәхр этдийи кими, биз—кечмиш истисмар дүнясынын әзаб вә әзиййәтләринә мә'руз галмыш гочалар да илдән-илә бир-бириндән даһа гүввәтли, даһа игтидарлы етишән кәнч нәслимизлә ифтихар эдирик»[1]. Енә һәмин мәгаләсиндә: «мән кәнч нәслимизин исте'дад вә гүдрәтинә һәр заман инанмышам вә инанырам»—дейән Шаиг кәнчлийи заманла аяглашмаға, «он ил бундан сонра зәманәмизин тәләбләринә чаваб вермәк үчүн букүн даһа мәс'улиййәтлә вә чидди чалышмаға», «индидән кәләчәк үчүн һәртәрәфли һазырлашмаға» чағырыр.

Совет һөкумәти Абдулла Шаигин иллэрдән бәри давам эдән әдәби фәалиййәтинә йүксәк гиймәт

[1] А. Шаиг. Кәләчәк сизиндир, «Азәрбайчан кәнчләри» гәзети, 3 январ, 1954, № 2.

верәрәк 1946-чы илдә ону Ленин ордени илә тәлтиф эдир. Совет әдәбийяты саһәсиндәки хидмәтләринә көрә, 75 яшынын тамам олмасы мүнасибәтилә язычыя Гызыл Әмәк Байрағы ордени верилир. Шаиг бир нечә медал илә тәлтиф олунмушдур. О, Азәрбайчан ССР әмәкдар инчәсәнәт хадимидир.

Мүрәккәб вә сүрәкли кечән һәятынын она бәхш этдийи хатирәләри гәләмә алмаг Шаиги чохдан дүшүндүрән бир мәсәлә иди. Дүздүр, 1930-чу илләрдә яздығы «Мәним һәятым» адлы әсәриндә о, хатирәләринин бир чох мүһүм чәһәтләрини әкс этдирмишди[1]. Лакин бу әсәрини о, һәр шейдән әввәл, автобиографик шәкилдә яздығындан, мүһити, мүасирләри, гәләм йолдашлары һаггында кифайәт гәдәр мә'лумат верә билмәмишди. Одур ки, 1950-чи илдән сонра Шаиг енә эйни мөвзуа гайытмалы олду. Амма бу дәфә о өз гаршысына әввәлкиндән даһа кениш мәгсәд гоймушду. Өзүнүн гейд этдийи кими, 1954-чү илдә языб гуртардығы «Көһнә дүня» үзәриндә ишләркән онун «әсас мәгсәди кечмиш һәятын дәһшәтләри, чәһаләт вә мөвһуматын ачы нәтичәләри вә ишыглы бир һәят уғрунда габагчыл адамларымызын апардыглары мүбаризә илә кәнч нәслимизи таныш этмәк олмушдур»[2].

Мүәллифин бу сөзләриндән дә көрмәк олур ки, онун ени әсәриндә кечмишин ачы хатирәләрилә бирликдә, XX әср Азәрбайчан чәмиййәтиндәки ишыглы гүввәләрин онда оятдығы хош тәәссүрат, хүсусилә ингилабдан сонра кечирдийи фәрәһли илләр әдибин әсәриндә әсас чәһәтләр кими ишыгландырылмышдыр. Бурада бир тәрәфдән XIX әсрин ахырлары, XX әсрин әввәлләриндә Тифлис, Хорасан вә Бакыда Шаигин шаһиди олдуғу феодал мүнасибәтләринә, орта әср керилийинә, мүртәче ичтимаи-мәдәни мейлләрә даир фактик материаллар, мүшаһидәләр, тәһлилләр, дикәр тәрәфдән дә, халг азадлыг һәрәкатынын вә мәдәни тәрәггинин айры-айры характерик лөвһәләри тәсвир олунур. Мүәллиф тәкчә өз шәхси һәяты, ушаглыг вә кәнчлик илләри, илк гәләм тәчрүбәләри, сонракы ярадычылыг фәалиййәти вә аиләси һаггында йох, өмрү бою раст кәлдийи мүһүм ичтимаи һадисәләр, көркәмли сималар һаггында да инандырычы мә'лумат вермәкдәдир. Мүасирләри вә гәләм йолдашлары Вәзиров, Сабир, Мәммәдгулузадә, Һагвердиев, Сәһһәт вә башгаларынын шәхсиййәти, дүнякөрүшү, айры-айры әсәрләри һаггында сәһифәләр Шаигин хатиратынын хүсуси марагла охунан һиссәләридир.

«Көһнә дүня» хатиратынын мүсбәт чәһәти бир дә ондадыр ки, мүәллиф 60 иллик шүурлу һәяты боюнча кечдийи мүрәккәб идея-бәдии инкишаф йолуну олдуғу кими, бүтүн зиддиййәт вә мүрәккәблийилә тәсвирә чалышмышдыр. Бу тәсвирдән бир даһа көрүнүр ки, инди артыг 75 яшында олан Абдулла Шаигин һәят йолу энишли-йохушлу олдуғу гәдәр дә орижинал, шәрәфли бир йолдур. Бу, һәятыны тәрәгги, демократия, сүлһ ишинә һәср эдән фәдакар бир халг хадиминин йолудур.

---

[1] А. Шаиг. Мәним һәятым (әлязмасы), Республика әлязмалары фонду, инв. № 3634.

[2] А. Шаиг. Мәним арзум, «Коммунист» гәзети, 1 январ 1955, № 1.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

сәһ.

1 Күрүн саһилиндә 5
2 Илк гәләм тәчрүбәләри 8
3 Чаван мүәллим 14
4 Э'тираз вә шикайәт 18
5 Үч дост, үч шаир 28
6 „Мәктуб етишмәди“. „Әсримизин гәһрәманлары“. „Көч“ 38
7 Ушагларын севимлиси 63
8 Шаиг—мүтәрчим 87
9 Фәрәһли илләр 91
10 „Балача достлар“ үчүн ени әсәрләр 119
11 „Араз“ романы 129
12 Ачы вә ширин хатирәләр 136

5

Азиз Мир Фейзулла оглы Мир Ахмедов

АБДУЛЛА ШАИГ

Редактору *Камран Мәммәдов*
Нәшрийят редактору *Г. Исмайылов*
Техн. редактору *М. И. Певзнер*
Корректору *С. Новрузова*

Чапа имзаланмыш 16/III 1956. Кағыз форматы $70 \times 108^1/_{32}$. Кағыз вәрәги $2^1/_4$.
Чап вәрәги 6,2. Уч.-нәшрийят вәрәги 7. ФГ 04646. Сифариш 92. Тиражы 10000.
Гиймәти 1 ман. 85 гәп.

Азәрбайчан ССР Мәдәнийјәт Назирлијинин „Гызыл Шәрг" мәтбәәси.
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

894.362-6 9
M 67 67

1 м. 85 г.
7—2

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Институт языка и литературы им. Низами

АЗИЗ МИР АХМЕДОВ

АБДУЛЛА ШАИГ

(на азербайджанском языке)

Издательство Академии наук Азербайджанской ССР
Баку — 1956